

Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988). Records i impressions

A pocs mesos d'escriure aquestes pàgines es compliran vint-i-cinc anys de la mort, el 28 de setembre del 1988, a Barcelona, de Joan Maluquer de Motes i Nicolau, que havia nascut a la mateixa ciutat el 3 de desembre del 1915.¹ En atenció a la invitació de la revista, tractaré de recollir algunes dades i informacions relatives a l'home, més que no pas al científic.² No em vull estar d'advertir que aquestes pàgines no són, ni podrien ésser, una relació de l'obra científica, ni menys encara una valoració, sinó que s'orienten

1. Agraeixo la invitació de Núria Rafel i Emili Junyent de deixar escrits alguns aspectes i dades de la vida de Maluquer que, segurament, s'haurien perdut per sempre en faltar el darrer dels seus fills. També vull reconèixer l'ajut del professor José García López i de Cristian Cirici, Teresa Gomà i Luis Garrido, catedràtic d'història econòmica de la Universitat de Jaén, així com de Salvador Maluquer i Amorós i de Salvador Maluquer i Trepà, per facilitar-me correspondència familiar.

2. Aprofito per corregir algunes informacions errònies que s'han anat difonent amb la potència gairebé invencible d'internet. Per exemple, no va néixer a Lleida sinó a Barcelona, no era fill de Joan Maluquer i Viladot sinó nét, no va estudiar a l'Institut Balmes sinó al Col·legi de La Salle Bonanova, va tenir cinc fills i no quatre, el segon cognom de l'esposa no era Rovira sinó Ribera, no va morir a Artesa de Segre sinó a Barcelona, etc. Una visió molt encertada de la persona, però amb alguna inexactitud de context, a Blázquez (1995). Dades professionals bàsicament correctes a Pasamar i Peiró (2002).

a presentar els trets de la seva personalitat que, des d'un enfocament de proximitat, l'autor considera més definidors i els fets més remarcables de la seva vida.³

M'agradaria assenyalar, d'entrada, que Maluquer no va ésser pas solament un prehistoriador o un arqueòleg sinó un historiador cabal i, abans que res, un intel·lectual. Més enllà de la seva especialització, va mantenir sempre un interès gran i actiu per qualsevol altre període històric, així com per molts temes de distintes ciències socials i naturals, i per tota mena d'elements de cultura popular, com acrediten la col·lecció de pergamins i altres documents medievals que va formar, gairebé sempre adquirides a cases de pagès i particulars, o la d'eines del camp antigues.

Blázquez (1994: 19), que n'ha fet una valoració commovedora, escriu amb encert "era lo más contrario al sabio local, que sólo conoce la arqueología de su pueblo o comarca, (...) era partidario de una concepción universalista de la ciencia, pues lo local no se puede interpretar sin lo exterior". Això és cert tant

3. L'any 1952 va obtenir autorització del govern espanyol per ajuntar al cognom patern Maluquer el matern de Motes, perquè els pares volien evitar que aquest es perdés del tot. Com a segon cognom, passava a tenir el de l'àvia Caterina Nicolau. A l'Aude i a l'Arieja, d'on sembla que procedia de bastants segles enrere, es conserva el cognom Demotes escrit tot d'una.

en l'àmbit geogràfic com també en el terreny científic, ja que era una persona interessada en molt diverses àrees del coneixement humà. Blázquez, per bé que el va tractar molt a la seva època salmantina, no en va conèixer gran cosa més enllà de l'esfera professional. Així, escriu "no le conocí intereses literarios", malgrat que era un lector compulsiu de literatura culta o que visitava sistemàticament totes les exposicions d'art als museus i galeries privades. No és gens estrany, ja que Maluquer va ésser molt reservat i circumspecte en tot allò que no fos l'arqueologia, fins i tot amb persones de gran proximitat.

Polítics, juristes i naturalistes

Les dades familiars són importants al cas del seu perfil humà i intel·lectual. L'avi Joan Maluquer i Viladot havia escrit, en tancar el llibre *Aborígens catalans* (1880), "grat fos a Deu que a la vista de mon humil treball sortissen nous adalits a la palestra a fi d'il·luminar ab sos coneixements, ab la llum d'una ciencia que jo no tinch, las tenebras ab que s'embolcallan los jorns prehistòrichs dels aborígens catalans!". Un altre familiar més llunyà, Ceferí Rocafort (1908a; 1908b; 1908c; 1909), va donar a conèixer les pintures rupestres del Cogul. Una atenció poc usual als temes relatius a la prehistòria del país, doncs, havia estat present al domicili patern i a les freqüents trobades familiars.

Per tradició, però, semblava obligat a estudiar dret, ja que el pare i els germans foren advocats com també l'avi i el besavi Maluquer i l'avi de Motes. Alguns dels avantpassats havien estat, així mateix, polítics i professors. El germà de la rebesàvia, Fèlix Aytés, fou diputat a les Corts de Cadis (1810-1814). El besavi Salvador Maluquer i Aytés (Enviny, 1810-Barcelona, 1887), va ésser cap de la milícia liberal a la Primera Guerra Carlina i principal dirigent del Partit Progressista a Catalunya durant prop de cinquanta anys. Havia estat professor de dret natural a la Universitat de Cervera, diputat provincial tant a Lleida com a Barcelona, governador civil de Lleida, president de la Diputació de Barcelona, diputat i senador al Parlament espanyol, president de la Junta revolucionària de Barcelona de l'any 1868 i alcalde de la capital catalana en aquella mateixa data. Com els seus grans amics Pascual Madoz, Joan Prim i Laureà Figuerola, va ésser particular valedor del rei Amadeu de Savoia, que a Barcelona s'hostatjava a la seva casa del carrer Portaferriassa.

L'avi Maluquer i Viladot (Barcelona, 1856-Barcelona, 1940), també advocat, va ésser diputat i senador al Parlament espanyol diverses vegades, fiscal del Tribunal Suprem, president de la Diputació de Barcelona, president de la comissió jurídica encarregada de redactar l'apèndix del dret català al codi civil espanyol i de la comissió jurídica assessora de l'Estatut d'Autonomia de Núria del 1932 (Maluquer i Sostres 1995). Des del 1933 va formar part del Consell de Govern de la Lliga Catalana. Com a diputat, va destacar especialment en l'actuació per a preservar el dret civil català. Maluquer i Viladot va tenir també una intensa activitat cultural i havia estat secretari del Primer Congrés Catalanista el 1880, al costat de Valentí Almirall. Va publicar una

obra abundosa, amb més d'una dotzena de volums dedicats a temes jurídics, però també va compondre obres literàries i llibres de viatges i de memòries. Interessa recordar aquí un breu text seu, "Quatre mots pera la història d'Ampurias", publicat l'any 1874 al setmanari barceloní *La Rondalla*. Poc devia imaginar l'autor, un noi de divuit anys, impactat per l'inici relativament recent de l'exploració d'aquell jaciment, que un dels seus néts participaria a l'excavació seixanta-cinc anys després!

El pare, Salvador Maluquer i Nicolau (Barcelona, 1881-Barcelona, 1955), era advocat però, sobretot, un naturalista i pedagog vocacional. Essent estudiant, juntament amb el seu germà Josep, va promoure la creació de la Institució Catalana d'Història Natural l'any 1899, que va presidir posteriorment (Camarasa 2000). A banda de l'exercici de la professió d'advocat, tant al servei públic com a l'empresa privada, va ésser professor de ciències naturals a l'Escola Normal de la Mancomunitat, clausurada per la dictadura de Primo de Rivera, i de l'Escola Normal de la Generalitat, creada l'any 1931 i suprimida a la fi de la guerra civil. Als estius, va tenir sempre oberta la casa familiar de la Pobla de Segur a naturalistes i altres científics, espanyols i estrangers —especialment, alemanys—, per a estades de recerca. Una d'aquestes visites fou del prehistoriador Hugo Obermaier. Va formar part d'Acció Catalana, però se'n va allunyar per acostar-se a Unió Democràtica de Catalunya des de la seva fundació l'any 1931. Fou autor d'alguns treballs de recerca i nombrosos llibres de divulgació científica i tecnològica, entre els quals *L'aquari d'aigua dolça* (1918) —amb quatre edicions de la traducció castellana—, *El microscopi. Elements de tècnica o observació* (1936) —editat també en castellà, el 1940—, i *Llibre de la natura* (1932) —publicat tres vegades més en català i sis en castellà fins a l'any 2007. Aquest darrer sembla haver estat el llibre de divulgació científica que ha assolit major nombre d'exemplars editats mai a Espanya de qualsevol disciplina.

Fascinació pels espais oberts i pels pobles primitius

Maluquer va estudiar al col·legi dels Germans de La Salle de la Bonanova, de Barcelona, per bé que havia d'examinar-se com a alumne lliure a l'Institut Balmes. Els pares i els avis, també nascuts tots a Barcelona, tenien molt antigues arrels familiars a la Noguera i al Pallars; concretament a Alentorn i a Artesa de Segre, els Maluquer, i al Pont de Claverol i la Pobla de Segur, els de Motes. De fet, a la Pobla de Segur i la Conca de Dalt hi coincidiren lligams de parentesc dels quatre troncs que s'ajuntaren en la seva persona: tant dels materns De Motes i Aleu com dels paterns Maluquer i Nicolau. Entre els familiars més o menys llunyans vinculats allà de diverses èpoques es poden esmentar el jutge republicà i vicepresident de la Diputació de Lleida Ramon Maluquer i Porta, l'escultor Joan Borrell i Nicolau, l'assagista i geògraf Ceferí Rocafort, els historiadors Lluís Casanovas Borrell i Lluís Casanovas Maluquer, l'escriptora Concepció G. Maluquer, el pintor Enric Porta i el polític Josep Borrell Fontelles.

A la Pobla de Segur, amb els cinc germans, hi va passar les vacances d'estiu des de petit i durant pràcticament els quaranta-cinc primers anys de la seva vida. Allà, el pare el va introduir al coneixement de les espècies animals i botàniques, els fòssils o les formacions geològiques. Anava a escola a fer repàs amb els nens del poble i aprenia solfeig i música amb mossèn Josep Tàpies Sirvant (Ponts, 1869-Salàs de Pallars, 1936), vicari-coadjutor de la parròquia de la Pobla fins al 1910 i beneficiat-organista des del 1909. Mossèn Tàpies vivia al pis superior de Casa Motes i tant ell com els seus cinc nebots Tàpies i Riu varen ésser sempre veritables membres del grup familiar.

El sacerdot sentia adoració per la natura i pels ocells i va compondre diverses peces musicals entre les quals una missa a tres veus en honor de la Mare de Déu de Ribera, patrona de la Pobla de Segur. A més, mossèn Tàpies va posar música al poema de Jacint Verdaguer "La cançó del raiet", que s'ha convertit en autèntic himne de la comarca.⁴ El besavi matern Ignasi Aleu, al començament del segle XIX, havia estat negociant de fusta i cap de colla dels raiers del Pont de Claverol (Maluquer de Motes 1981). Tots els De Motes varen cantar sovint aquella cançó amb una emoció difícilment continguda, en part pels tràgics fets d'agost del 1936 que es refereixen més endavant. Maluquer, al pis de dalt de Casa Motes, tocava el piano de mossèn Tàpies, com també el violí que el sacerdot li va acabar regalant. A més tocava la flauta, l'harmònica i qualsevol instrument que tingués a mà. Sempre més va gaudir de tocar i escoltar música, preferentment de Vivaldi, Bach, Mozart, Beethoven, Brahms, Hendel o Mendelshon, i d'assistir a concerts. Ja cap de família, en excursions i festes familiars, sovint cantava amb la seva esposa i ho feia fer als fills grans, especialment cançons tradicionals catalanes. També era molt afeccionat al joc dels escacs i bastant expert.

La diversió preferida des de molt nen era, però, jugar a indis amb els germans Marià i Oriol als quals treia poc més d'un i dos anys respectivament. Al joc, emprava el nom de Tortuga Verda. Va guardar sempre dues armes índies, una llança i una maça de pedra de guerrier, rebudes dels Estats Units i probablement regalades per l'oncle Josep Maluquer i Nicolau. Entre els seus llibres conservats amb més cura durant tota la vida, *Ohijésa* del Dr. Charles U. Eastman, *Indians of the Southwest* de P. L. Goddard, *Arte y costumbres de los Pielos Rojas* de Th. Schepplmann i, especialment, les narracions extretes del poema èpic *Hiawatha* d'Henry W. Longfellow.⁵ Penso que es devia afeccionar a fumar en pipa, de segur que molt jove, induït pel primer capítol "The Peace-Pipe" del poema de Longfellow.

A banda dels clàssics de la literatura universal, li agradava la novel·la d'aventures, particularment les narracions sobre la vida selvàtica al Canadà i als

Estats Units de James O. Curwood, Jack London i Peter B. Kyne, tots en una línia conservacionista molt avançada per al seu temps. També llegia una vegada i una altra les obres de Jules Verne editades per Ward Lock & Co. i per Hachette o les de Mark Twain. Era, a més, un lector habitual de poesia en diverses llengües i un devot de Verdaguer, Maragall, Bofill i Mates, Riba, Carner, Salvat-Papasseit i Rosselló-Pòrcel. Va ésser molt afeccionat, així mateix, a la novel·la policíaca clàssica —en particular Agatha Christie, esposa de l'arqueòleg Max Mallowan—, gust que compartia amb Lluís Pericot, però no a la novel·la negra nord-americana.

Durant els anys d'adolescència, es va integrar a l'escoltisme amb els seus germans. L'any 1930 ingressà a l'agrupació Josep de Margarit de la Unió Excursionista de Barcelona, secció dels "verderols", i passà la prova d'aspirant el mes d'abril del 1931. Pertanyia als Minyons de Muntanya, moviment animat per mossèn Antoni Batlle, i mantindria les amistats de la "colla dels minyons" durant tota la vida. També va integrar-se en aquelles dates al moviment Palestra, promogut per Josep Maria Batista i Roca i presidit per Pompeu Fabra. L'antropologia i l'etnologia serien sempre més una afecció i també una temptació, segurament l'única possibilitat de dedicar-se a alguna cosa distinta de l'arqueologia que es va arribar a plantejar alguna vegada.

Tots aquests moviments eren acompanyats del gust i del coneixement de la natura i d'una actitud conservacionista militant. En una carta escrita durant la guerra civil, es preguntava "m'agraden els carrers asfaltats i pudents de les metròpolis i el xisclar i relliscar de la vida mecànica?" i s'esplaiava contestant "la ciutat em neguiteja i m'avorreix. (...). Un dels disgustos més grans que jo tinc és quan sé que fan una nova carretera que lluny de millorar un poble li porta el fang més groller de la nostra civilització; civilització? (...) A mi m'agrada el prat, la muntanya, els núvols, àdhuc el mar; trobo meravellós escoltar el cant dels ocells i el remor de l'aigua que s'escorre avall, avall".⁶ La fascinació per la natura i pels espais oberts, així com per les formes de vida popular varen abocar-lo a l'arqueologia que va acabar allunyant-lo de la pràctica del muntanyisme esportiu.

La Universitat Autònoma

La proclamació de la República va ésser com una explosió de tota mena d'il·lusions al país. Als pocs mesos, Maluquer començava els estudis universitaris en un clima de renovació i d'eufòria. Just aleshores, un decret de 15 de setembre de 1931 atorgava a les Facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i de Barcelona, de la qual Pere Bosch Gimpera (1971: 52-57) exercia el deganat, un règim especial d'autonomia que es reforçaria, al curs següent, amb la creació de la Universitat Autònoma. La transformació va ésser extraordinària. A banda de l'adopció de l'ensenyament en llengua catalana a nombroses càtedres, es va instaurar un sistema d'avaluació global dels

4. Justament, el millor estudi sobre els raiers va ésser fet per Ceferí Rocafort (1912).

5. El poema va inspirar la *Simfonia del Nou Món* d'Antonin Dvorák, que tenia el projecte, mai realitzat, de compondre una cantata o una òpera sobre aquest motiu de la poesia de Longfellow.

6. Carta a Maria Bernet Ribera (en notes a peu de pàgina, d'ara endavant MBR) de 19 de febrer de 1938, des de Puigcerdà.

Figura 1. Targeta del Creuer pel Mediterrani 1933. Arxiu familiar Maluquer.

alumnes sense qualificacions específiques per assignatures i es varen incorporar una gran quantitat dels més il·lustres intel·lectuals catalans a la Universitat, fins aleshores tancada a un estol de funcionaris de carrera no sempre prou competents o prou motivats.

A les matèries regulars, s'afegiren els cursos i conferències de Carles Riba, Ferran Soldevila, Pompeu Fabra, Lluís Nicolau d'Olwer, Jordi Rubió i Balaguer, Agustí Duran i Sanpere, Manuel de Montoliu, Ramon d'Alòs Moner, Josep Maria Batista i Roca, Gabriel Alomar, Joan Corominas o Josep de C. Serra-Ràfols, entre altres. A Maluquer li va resultar especialment enlluernador l'ensenyament de llengua grega de Carles Riba, que donava autèntiques lliçons magistrals de classicisme i poètica. Molts anys després, però, recordava haver après grec amb el curs, potser no brillant com el del gran Carles Riba però sí sistemàtic i efectiu, de Lluís Segalà Estalella.⁷ Mig segle més tard recordava amb certa emoció "el dubte cartesà de Joaquim Xirau, la renovació classicista de Joaquim Balcells, l'universalisme de Pere Bosch Gimpera, el rigorisme històric d'Antonio de la Torre o els brots de lirisme maragallà d'un Àngel de Apraiz".⁸

En la seva formació foren decisius els ensenyaments de Bosch Gimpera, que constituïen autèntiques classes particulars per a ell mateix i dos companys, un dels quals era el poeta Salvador Espriu i l'altre l'historiador Frederic Udina. També va seguir els cursos de Batista i Roca, que incrementaren el seu ja sòlid interès per l'antropologia i l'etnologia. Va inscriure's a l'especialitat de prehistòria, de dos únics alumnes, i va conèixer la primera excavació arqueològica el febrer del 1935 (Maluquer 1954). Va protegir el seu

exemplar de la 22a edició de la *Grammaire* grega de Rierman i Goelzer (1929), comprat l'any 1932, amb una cobertura de paper blanc on va escriure cinc vegades com a senyal d'identificació Ζέφυρος, el déu del vent de l'oest, aquell que arriba a Barcelona des de la Noguera i el Pallars.

Una fita important, tant en la seva formació com en la determinació de dedicar-se professionalment a la prehistòria i la història antiga, va ésser, un cop acabats els dos primers cursos, la participació al Creuer Universitari del Mediterrani de l'any 1933. Ha estat advertit que Maluquer no figura a la llista oficial de participants i s'ha suggerit que hauria pogut afegir-se alguna plaça suplementària a darrera hora (Gracia i Fullola 2006: 64-65). Aquesta és, molt probablement, l'explicació de l'absència al registre. Malgrat el seu gran desig de participar-hi, hauria estat a punt de desistir pel cost de 1.600 pessetes, uns 3.300 euros de gener de 2013 i, per tant, cap a un 12 per cent per damunt del PIB per capita espanyol d'aquell any 1933.

A la correspondència familiar, dona algunes pinzellades d'aquella extraordinària experiència. A bord del *Ciudad de Cádiz*, els primers dies, el tracte amb els estudiants de Madrid no és fàcil. Anota que "als catalans ens costa molt d'anar amb els altres. Ens fan fer taula a part, ens veuen amb mals ulls perquè parlem en català".⁹ Qualifica la vida al vaixell com a molt curiosa i assenyala "els castellans ens miren com uns animals rars tant que (...) ens van separar dels altres" i afegeix "sort que tenim una perfecta unió i poc a poc les coses que de vegades ens hem sentit dir fan que la gent es torni més catalanista. Sobretot les noies madrilenyes s'enfaden moltíssim".¹⁰ Des d'Atenes, ja amb

7. L'observació era assumida sense reserves per l'esposa, Maria Bernet, també alumna de tots dos.

8. Discurs amb motiu del 50è aniversari del Patronat de la Universitat Autònoma (Universitat de Barcelona 1983: 53).

9. Carta de Joan Maluquer de Motes (JMdeM) a Salvador Maluquer i Nicolau (SMiN) de 17 de juny de 1933, des de Tunis.

10. Carta de JMdeM a SMiN de 22 de juny de 1933, des d'Alexandria.

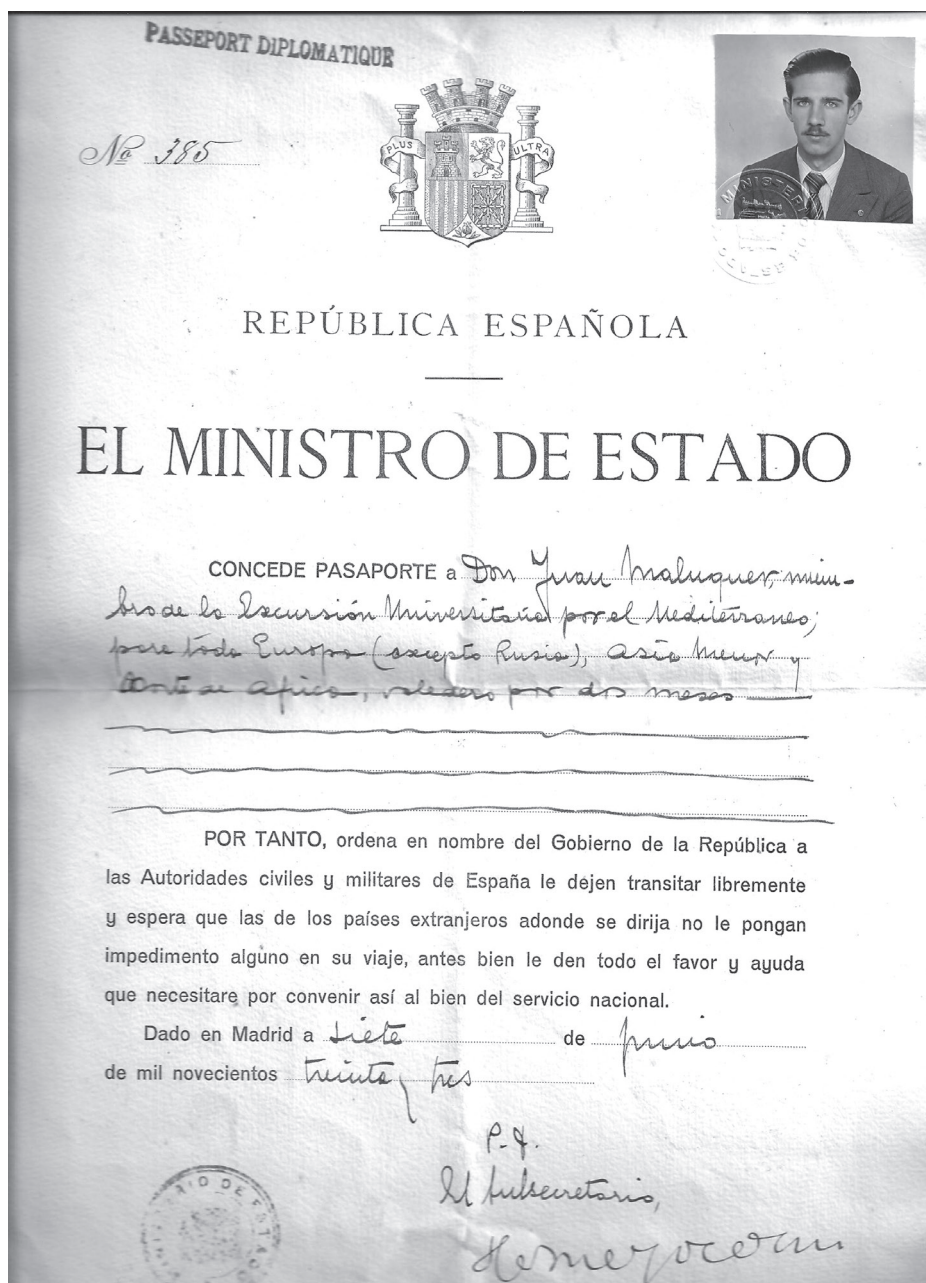

Figura 2. Passaport diplomàtic expedit pel govern espanyol a tots els participants al Creuer Universitari de l'any 1933. Arxiu familiar Maluquer.

el viatge molt avançat, anota “sóc molt amic del capità que em té molta simpatia fastiguejat com està per tota aquesta fúria madrilenya que volen manar més que ell”.¹¹ Tanmateix, moltes amistats i relacions mantingudes per vida nasqueren aquelles llargues setmanes de navegació i d'immersió a la cultura i la història mediterrànies. Algunes d'importants varen ésser, sobretot, amb Lluís Pericot, que va conèixer a l'illa de Malta (Gràcia i Fullo-la 2006: 138), i diversos professors d'altres llocs com Obermaier, Blas Taracena i Manuel Gómez Moreno.

11. Carta de JMdeM a SMiN de 17 de juliol de 1933, des d'Atenes.

Maluquer s'embarcava amb només disset anys, essent gairebé el benjamí de l'expedició.¹² La primera carta del pare, enviada a Alexandria, li recomana que es mantingui “ferm en els principis que t'hem ensenyat i tenint present la màxima de la nostra família que és *conservar el bon nom!*” i li fa saber que escriu a Obermaier demanant-li “que et vulgui fer de Mentor en la Prehistòria”.¹³ En arribar a Tunis, explica al pare que la travessa ha estat feta amb mar tranquil·la, que la vida a bord és molt bona i

12. Solament el seu company i amic José García López, nascut al febrer de 1916, hauria tingut unes poques setmanes menys que ell.

13. Carta de SMiN a JMdeM de 17 de juny de 1933, enviada a Alexandria.

Figura 3. Un grup de creueristes del 1933. D'esquerra a dreta: Jaume Vicens Vives (mig rostres), Joan Maluquer de Motes, Roser Rahola, Guillem Díaz Plaja, Conxita Taboada, Rosario Haussmann i Bartomeu Rosselló-Pòrcel.
Arxiu familiar Maluquer.

que porta un diari detallat.¹⁴ Visiten Tunis, on troba “interessantíssim” el Museu del Bardo, Cartago, de la qual “no en queda gran cosa”, i la ciutat santa de Kairuan amb la gran mesquita.¹⁵

Comenta que són rebuts arreu pel personal de les ambaixades. A Kairuan, uns músics “tocaren l'himne de Riego de la manera més estrafolària, com un pasodoble, i alguns francesos s'havien posat a ballar”.¹⁶ El matí del 19 de juny, Obermaier els dona una llarga conferència sobre la Malta eneolítica i de l'edat del bronze. Els dos dies de travessa fins a Alexandria diu haver-los passat molt bé i haver “tingut 5 conferències (llaunes) diàries i entre el diari i prendre apunts no tinc temps per res”. El 22 de juny arriben a Alexandria, que no li agrada gens: “té tots els inconvenients d'una ciutat oriental en brutícia i especialment en la pudor característica. És de notar —observa— que arreu pel Mediterrani hi ha una barreja de tipus, religions i llengües enorme”.¹⁷

Varen visitar les piràmides de Saqqara i de Gizeh, el Temple de l'Esfinx, la tomba de Tetys i Memfis, de la qual s'havien descobert dues colossals estàtues dels Ramsès de granit rosa i una esfinx d'alabastre. Recorren el Museu Egipci del Caire “on hi ha totes les troballes de la famosa tomba de Tutankamon, una cosa d'una riquesa enorme. No crec que mai

hagi vist joies d'un treball tan exquisit i tan boniques (...). Egipte és un dels llocs que m'han agradat més. (...) Jaffa està completament obert i no hi ha port pròpiament dit. El vaixell té d'ancorar a una milla de la costa. Tota la nit malgrat estar ancorat hem ballat moltíssim”.¹⁸

El dia 27, a Jerusalem, varen recórrer els llocs sants: el Sant Sepulcre de Jesús, el sepulcre de la Mare de Déu, l'hort de Getsemaní, etc. El 28, de matí, són a Betlem. “La llàstima de tot lo d'aquí —comenta— és que aquests monuments són de diversos ritus, els catòlics, els grecs, els armenis i els àrabs, havent-hi per part de l'Església grega unes decoracions d'un mal gust espantós. El viatge per ara és molt fort, no et queda temps per res. (...) Per exemple, aquest matí hem visitat 23 esglésies”.¹⁹

Uns dies després, rep carta del pare a Atenes en què li comenta “hauràs trobat per tot el rastre de la nostra història, quin canvi ha sofert la nostra terra des que fou senyora de la Mediterrània” i li demana que no deixi de fer el diari.²⁰ A Constantinoble troba enlluernadora la visita de l'església de Santa Sofia, “una meravella de construcció, la més bonica que he vist fins ara”. Visita el palau dels sultans amb el fantàstic tresor “amb perles a milions, esmaragdes, brillants a montons, una cosa inimaginable (...) semblava talment, sense exageració, que estàvem revivint les mil i una nits. Després vaig veure també l'harem, casa amb decoracions d'un mal gust extraordinari. Figurant-me la vida allà m'agafa una sensació de repugnància gran. El pitjor del cas és que encara

14. Afegeix que “quan sigui a Malta els hi enviaré per carta les quartilles del mateix” (carta de JMdeM a SMiN de 17 de juny de 1933, des de Tunis). El dia 19 segueix el diari i observa que “els noms àrabs els tinc d'anar corregint amb llibres de la biblioteca de bord”. No ha estat possible, fins a l'actualitat, trobar aquestes fulles i les que degué escriure posteriorment.

15. Carta de JMdeM a Ignasi Maluquer de Motes de 17 de juny de 1933, des de Tunis.

16. Carta de JMdeM a Ignasi Maluquer de Motes de 19 de juny de 1933, des del Caire.

17. Carta de JMdeM a SMiN de 22 de juny de 1933, des del Caire.

18. Carta de JMdeM a Joan Maluquer i Viladot de 27 de juny de 1933, des de Jerusalem.

19. Carta de JMdeM a Neus de Motes de 28 de juny de 1933, des de Jerusalem.

20. Carta de SMiN a JMdeM de 27 de juny de 1933, enviada a Alexandria.

Figura 4. Joan Maluquer i José García López, companys de curs i amics, als jardins del vell pati de Lletres de la Universitat de Barcelona. Arxiu familiar Maluquer.

avui guarden la porta de l'harem (malgrat fer molt temps que no s'usa) guarnicions d'eunucs de naixement que fan una gran llàstima. Constantinoble ha canviat molt des de Mustafà Kemal. L'únic que hi havia de curiós és una munió de gats tan enorme que quan agafàvem un taxi per força n'esclafàvem algun. (...) Atenes és grandios. L'Acròpoli amb el Partenó, Erectèon i altres construccions em fan una gran impressió fent-me recordar les paraules del rei Pere: «e lo dit castell és lo pus bell que en el món sia». Tot això és magnífic. Ens hem passat una sèrie de dies visitant tot Atenes. Abans d'ahir varem anar a Eleusis. No en queda gran cosa però és un paisatge molt bonic amb l'illa de Salamina al fons. Ahir per la tarda ens varen representar Electra en el Odèon d'Herodes [Àtic], una cosa magnífica. Avui hem vist alguna cosa que ens faltava i aquesta nit tornarem per 12[ava] vegada a l'Acròpoli. De nit ens l'il·luminaran. A les 10 marxarem cap a Nàuplia per anar cap a Micenes. Estic fent el diari i estudiant molt. Ens donen una sèrie de trotades enorme. Tenim poquíssim temps per treballar. També ens donen una sèrie de festes que ens prenen el temps de tal manera que des de Constantinoble només hi vaig una sí i una no. Sinó no tindria temps de fer el diari».²¹

L'arribada a la Universitat li havia permès conèixer molta gent de les diverses facultats. Dels contactes de primera hora sorgiran les millors amistats, quallades entre els que compartien un cert esperit de crítica i d'inconformisme envers aquells estudiants dels cursos precedents organitzats en una mena de club o societat secreta batejada amb el nom dels Homes de Bé i Com Cal. Membres d'aquest grup eren, entre altres, Ignasi Agustí, Antoni de Moragas, Joan Teixidor, Martí de Riquer, Josep Pratmarsó, Oriol Folch i Joaquim

Mascaró, així com el germà Ignasi Maluquer, que estudiava dret. Es reunien a can Moragas i feien conferències i xerrades sobre temes tan inversemblants com "Relación entre el croar de las ranas en julio y la homosexualidad femenina", "Estudio de las posibilidades de que la Tierra sea cuadrada" o "La Biblia Pernalista" (Agustí 1974: 285-286; Moragas 1984; Gatell i Soler 2008: 92-93).

El nou grup també va organitzar-se en forma de club o societat secreta, sota el nom de La Fosca, amb la voluntat d'incorporar els seus membres a l'elit cultural del país des d'un plantejament més igualitarista. La Fosca "era una mica el contrallum de la nostra [organització], com si diguéssim el negatiu, en certa manera com una mica de protesta", ha explicat Moragas (1984: 92), ja que la "considerava massa elitista perquè deien que eren iguals entre ells i superiors a tots els altres homes". El grup era format, a més de Maluquer, pel filòsof Francesc Gomà, el filòleg Enric Moreu, el crític i historiador de l'art Alexandre Cirici, els juristes Josep Lluís Sagarra, Carles Enric Pidelaserra, Frederic Rahola i Josep Aymamí ("Mami"), el matemàtic Francesc Sales i, amb certa probabilitat el poeta Òscar Samsó, l'arquitecte Josep Maria Sostres i Maluquer, el pedagog Raimon Galí, Jordi Ros, Albert Sagarra i Oliveró.²² L'Ateneu de Barcelona va ésser lloc de trobada regular i centre d'operacions d'uns i altres.

Cirici (1973: 71-72) ha deixat l'únic testimoni una mica explícit d'aquella amical amb la narració de les seves activitats: es reunien de forma periòdica a cases particulars i es posaven unes grans casulles-capes negres on hi havia inscrita la labrix, o doble destral cretomicènica, de color taronja. La Fosca

21. Carta de JMdeM a SMiN de 17 de juliol de 1933, des d'Atenes.

22. Mascaró i Joan Teixidor, membres del grup Homes de Bé i Com Cal, varen ésser convidats a sumar-s'hi, però ho refusaren per fidelitat a llur maçoneria particular.

Figura 5. Setembre de 1942. Arxiu familiar Maluquer.

tenia rituals, com escoltar a la penombra la veu de Marlène Dietrich cantant des d'ultratomba "Lorsque tout est fini", amb el nas dintre una gran copa plena de conyac o simplement els diumenges a la tarda, jugar al pòquer a can Pidelaserra.

La Fosca va construir el seu ideari: "vam fer-nos una Física pròpia —relata Cirici—, que vaig elaborar jo, consistent en la Teoria del Buit, per la qual tot allò que veiem no és més que la negació de la realitat, la qual és constituïda només pels forats, per l'espai entre les anomenades partícules. També vam fer-nos una Ètica pròpia que elaborà en Gomà i que podria titular-se Teoria dels Excrements. Venia a dir que si el món anomenat exterior no és més que el producte de la nostra imaginació, el nostre pensament ha de tenir envers ell la mateixa actitud que el nostre cos té envers les seves deposicions. És fàcil de veure, al fons d'aquestes filosofies, un desig de separar-se del comú de la gent, en afirmar que no existeix precisament allò que per a tothom és la realitat i un desig de superioritat en mirar el món que ens envolta com el propi excrement".

El grup funcionava sota el comandament d'un triumvirat i una mena de consell de govern format per cinc grans mestres, tots amb càrrecs de denominació aparatosa i sonora que havien d'ésser vitalicis i, a més, hereditaris. Els membres del triumvirat eren el Protos (Maluquer), l'Arximandrita (Cirici) i el Kelàdema (Gomà) i entre els grans mestres em consten els càrrecs del Parakimòmenos (Josep Lluís Sagarra) i del Levita (Pidelaserra), que actuava com a coordinador general.²³ Desconec el nom del càrrec

dels altres grans mestres, així com de les restants jerarquies del club. De forma gens explícita, Maluquer al·ludia a aquesta mena d'agrupacions, quan referia, mig segle més tard, que, en estrenar l'autonomia universitària els anys 1933-1936, els estudiants "creàrem associacions de tota classe, formals i menys formals, que constituïren una vertadera escola de diàleg i de parlamentarisme".²⁴

A banda dels comandaments autèntics de La Fosca, integrats per tots aquells que han estat esmentats fins aquí, i potser alguns més, existia una mena de segon graó de membres, coneguts secretament pels del consell com Tifes, que havien estat sotmesos a exàmens "despiciats d'iniciació de neòfits, que de fet eren una barrera amb prou sadisme per a fer veure que no ho era" (Cirici 1973: 71-72). Els Tifes "havien superat les proves difícils i vergonyoses" i creien formar part de La Fosca, encara que solament eren admesos a alguna reunió d'enganyifa, però no pas als rituals ni a les reunions importants on es prenen les decisions. Per a La Fosca, el Tifa era aquell "que no sosté cap opinió o que no fa cap acte que exigeixi una certa fermesa de caràcter, valentia o despreocupació", qui exhibia una presumpció ridícula.

La Fosca no era gaire més que un entreteniment d'estudiants molt actius i un simulacre de maçoneria, però va acabar tenint transcendència. Els seus membres decidiren participar de ple a la política

no em consta. El text de Cirici va ésser escrit gairebé quaranta anys després dels fets. Les dades aquí recollides han estat elaborades a partir d'alguns escrits d'aleshores.

24. Discurs amb motiu del 50è aniversari del Patronat de la Universitat Autònoma l'any 1983 (Universitat de Barcelona 1983: 52). Maluquer no va explicar mai gairebé res d'aquesta experiència d'estudiant.

23. D'aquesta relació de càrrecs sí que en tinc una certa seguretat, per bé que Cirici consigna un "Canceller", que a mi

universitària, havent intentat l'accés a les juntes de les associacions d'estudiants de les diverses facultats, de manera que, com recorda Cirici (1973: 71-72) "aviat hi varem ésser gairebé tots". L'acció més rellevant va ésser la batalla contra la Federación Universitaria Escolar (FUE), propera al PSOE, que dominava la Universitat aleshores amb la participació dels Homes de Bé i Com Cal, des de la nova Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya, d'orientació nacionalista. A la Facultat de Lletres, l'home fort de la FUE era Salvador Espriu. Maluquer era també, ja des d'abans, delegat dels estudiants a la Junta de Facultat. A principis de 1935, Francesc Gomà va ésser elegit president de l'Associació Professional d'Estudiants de Filosofia i Lletres i Pedagogia, amb una junta en la qual també hi figuraven Raimon Galí, Maria Bernet i Enric Moreu. Gomà va passar a ésser membre del Consell directiu de la FNEC com a responsable de Cultura així com Maria Bernet, que havia practicat la natació a nivell de competició, com a responsable d'Esports.²⁵ Pidelaserra fou elegit el 1935 per a la directiva de l'Associació Professional d'Estudiants de Dret.

Maluquer, un dels promotors de La Fosca i del muntatge d'aquella operació del sindicalisme nacionalista, se situava políticament en una posició intermèdia entre Unió Democràtica de Catalunya, de la qual el germà Ignasi va ésser president de la Junta federal de Joventuts des del I Congrés de juny de 1934, i els grups nacionalistes radicals del tipus Estat Català. En aquests temps d'activisme polític, va experimentar la primera gran decepció de la vida pública, arran dels fets del Sis d'Octubre de 1934 quan el president Lluís Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola. El motiu va ésser l'actitud de Josep Dencàs, conseller de Governació, i de Miquel Badia, cap d'Ordre Públic, que haurien engrescat un grapat de joves nacionalistes a implicar-se en l'aixecament —amb el resultat de diverses dotzenes de morts—, però ells fugiren de la seu de la Conselleria per les clavegueres. L'assassinat per pistolers de la FAI dels germans Miquel i Josep Badia al carrer Montaner, de Barcelona, el dia 28 d'abril de 1936, havent-se acollit a l'amnistia del nou govern del Front Popular, és un altre dels fets que el dugueren a un progressiu pessimisme i cert allunyament de l'activisme polític, just quan acabava els estudis universitaris.²⁶

Guerra, revolució i exili

El dia 18 de juliol del 1936, quan esclatà la revolta militar contra el govern de la República, Maluquer ascendia a la Pica d'Estats, la muntanya més alta de Catalunya, amb els germans Marià i Oriol i un grup nombrós d'escoltes. Després d'arribar al cim, on mossèn Batlle va celebrar la missa, emprengueren el descens del port de Sotllo pel costat de França. Avan-

çat el descens, algú informà el grup de l'aixecament militar que s'estava produint a Espanya. La majoria dels excursionistes seguiren camí França endins, però els germans Maluquer decidiren tornar a la Pobla on restava sola la mare.²⁷ Uns dies després, amb salconduit de la Comissaria General d'Ordre Públic, marxaren tots a Barcelona, però mossèn Tàpies declina la invitació de viatjar amb la família i prefereix restar a la Pobla de Segur, amb la neboda Maria Tàpies i Riu i al costat dels feligresos.

A Barcelona, el panorama no sembla gaire esperançador. Abans d'un mes, Maluquer escriu "la Universitat està molt canviada. La FNEC està encarregada d'organitzar la nova Facultat que possiblement serà una olla. Cada dia ens reunim els companys de la Universitat i seguim amb interès els esdeveniments de la nova estructuració social que no serà poca cosa sinó que serà una societat totalment canviada".²⁸ A l'entorn d'aquella data, s'assabenta del tràgic final de mossèn Tàpies. Havia estat detingut el 13 d'agost de 1936 per un escamot de la FAI de Lleida, secundat de soldats republicans i de membres del comitè revolucionari local de la Pobla. De matinada, molt d'hora, mossèn Tàpies vestit de sacerdot esperava a casa seva els botxins, als quals, en obrir-los la porta, els etzibà "m'agrada donar la cara davant dels conflictes, per greus que siguin". Aquell mateix dia fou afusellat a Salàs de Pallars juntament amb sis sacerdots més (Castells 1975: 156-169; Gimeno 1988). Fou beatificat per l'Església catòlica el 29 d'octubre de l'any 2005, juntament amb els restants religiosos assassinats amb ell.

Maluquer féu d'aquelles paraules del mestre i l'amic entranyable un dels lemes bàsics de la seva vida. Gairebé dos anys i mig després del crim, escrivia al seu nebot i també sacerdot Anton Tàpies: "Realmente no puedo hacerme cargo de su desaparición y continuo creyéndole entre nosotros para animarnos, aconsejarnos y guardarnos. (...) Constantemente le tengo presente ligado a todos los gratos recuerdos de mi niñez que por ser los únicos agradables que tengo continuamente rememoro. La Pobla, el Pont [de Claverol], Sant Joan de l'Erm, Llania, totes les meves il·lusions van lligades a l'amic mort. (...) Treballant a l'oficina i sense donar-me compte quantes vegades he tararejat la cançó del raier! I els ulls se'm han humitejat al recordar la galeria, el canari, el canapè del teu oncle Ben Amat! Tu saps que era per nosaltres més que un pare".²⁹

De manera gairebé immediata, a l'inici de la guerra és mobilitzat amb els joves de la "quinta del

27. Gairebé segur que mossèn Tàpies participava també a l'excursió i va optar per tornar a la Pobla. Mossèn Batlle s'hauria refugiat a Suïssa durant tota la guerra.

28. Carta a MBR de 15 d'agost de 1936, des de Barcelona a Pineda de Mar.

29. Carta de JMdeM a Anton Tàpies de 3 de desembre de 1938, des de Cedillo del Condado. La família passava cada any un parell de setmanes, amb mossèn Josep Tàpies, al santuari de Sant Joan de l'Erm. Llania és un gran bosc, aleshores propietat de la família De Motes, que confina amb la Noguera Pallaresa, el congost de Collegats i el barranc de l'Infern. Sovint, els germans Maluquer hi realitzaven acampades pel seu compte i amb grups d'escoltes.

25. Maria Bernet representava la Facultat de Filosofia i Lletres a la Comissió d'Esports de la FNEC des del 1933 (*La Vanguardia*, 2 de febrer de 1933).

26. Miquel Siguan ("El dolor de recordar", *La Vanguardia*, 9 d'octubre de 2006) recordava recentment que "el crimen causó una extraordinaria conmoción en todas partes, y también en el patio de la facultad de Letras, donde yo era estudiante".

36" i destinat a una bateria antiaèria instal·lada a la muntanya de Montjuïc de Barcelona, amb seu al carrer Mallorca 235. La desesperació dels instructors russos davant la ignorància dels comandaments de la milícia republicana, als quals els resultava gairebé impossible fer entendre les especificacions d'un armament relativament sofisticat, li dóna ocasió d'assumir tasques d'algun nivell gràcies a una certa formació tècnica i al coneixement d'idiomes. Entretant, s'ha promès amb la companyia d'estudis i de la FNEC, Maria Bernet. Ella s'ocupa, en aquest temps, al servei de traducció de premsa estrangera de la Generalitat, cridada pel poeta Bartomeu Rosselló-Pòrcel, i sota la seva direcció, amb Gomà, Pidelaserra i José García López. La feina consistia a traduir les notícies dels diaris britànics, nord-americans i francesos sobre la situació a Espanya. Tots dos realitzen el 24 de novembre del 1937 l'examen de conjunt, per tal de validar la llicenciatura acabada el curs anterior, per bé que els vencedors de la guerra els l'anul·larien l'any 1939 i haurien d'examinar-se de nou posteriorment.

L'any i mig llarg de guerra que Maluquer resta a Barcelona pateix un munt d'experiències negatives. Durant les primeres setmanes, comprova amb desencís que els fills i familiars dels dirigents republicans d'esquerres són col·locats en confortables càrrecs administratius i es lliuren d'ésser mobilitzats. L'avi Joan Maluquer i Viladot pot fugir a França, amb molta sort, quan és informat que el cerquen membres de la FAI pertanyents al comitè revolucionari de l'empresa FOC. L'oncle Joaquim Maluquer i Nicolau passa situacions extremament difícils per a controlar el comitè revolucionari de Riegos y Fuerza del Ebro —"La Canadencia"—, i assegurar el proveïment d'electricitat, ja que és l'únic directiu de l'empresa que resta a Catalunya. El germà Ignasi, secretari de les joventuts d'Unió Democràtica, serà empresonat al vaixell *Uruguai*. Tot això malgrat les gestions de l'oncle Josep Maluquer i Nicolau, que formava part del Consell d'Economia de la Generalitat, des d'on passaria el mes de juny de 1937 a ésser director general d'Indústria del Govern de la República sota la presidència de Juan Negrín.

La gota que fa vessar el desànim, el convenç del gran despropòsit en què s'ha submergit la República i el fa allunyar-se del règim, sorgeix amb motiu dels fets de maig del 1937 a Barcelona. El dia 6 es troba a prop del Parc de la Ciutadella, inadvertidament, enmig del foc creuat entre les forces d'ordre públic de la Generalitat i milicians del PSUC, de la UGT i d'Estat Català, d'una banda, i escamots de la CNT, la FAI i el POUM, de l'altra. Alguna bala perduda és a punt d'acabar amb la seva vida, però salva la situació estirat a terra, de bocaterrosa i immòbil durant més d'una hora, fins que s'acaben els trets. La conclusió és ara definitiva: impossible gestionar el conflicte contra l'exèrcit de Franco amb un mínim de sensatesa i de rigor.

Vuit mesos després, la seva companyia és destinada a la guarnició de Puigcerdà, on arriba a primers de febrer del 1938. Entretant, la promesa Maria Bernet s'incorpora a la Secció de Recuperació d'Arxius del Servei de Patrimoni de la Generalitat, sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere, on treballarà

Figura 6. Amb la família. Salamanca, juny de 1953. Arxiu familiar Maluquer.

fins al darrer dia de la guerra. Gran part de la seva feina era catalogar i endreçar els fons que s'anaven acumulant al monestir de Pedralbes. L'altra part del treball consistia a viatjar per Catalunya, amb el camió militar GMC matrícula 33732, per procedir al salvament del patrimoni arxivístic. També va ésser nomenada professora ajudant de Classes Pràctiques d'Arqueologia a proposta de Josep Amorós, i va ser renovada després fins al curs 1941-1942.³⁰

De Puigcerdà estant, Maluquer, en ocasió d'anar a cercar el pa per a la guarnició a l'enclavament de Llúvia, dins de territori francès, amb els altres tres soldats que van al camió, abandonen el vehicle i resten al país veí. En marxar d'Espanya duu al damunt solament les cartes de la promesa i un volum dels *Goethe Gedichte*. És acollit a molt pocs quilòmetres de la frontera per la tieta Maria Dolors de Motes i de Dalmases, que habitava a Sainte Léocadie (Santa Llogaia de Cerdanya). Convertit en Jean de Motes, vestit encara de milicià, sense diners i ocultant-se de la policia francesa, viatja a París i tracta de trobar feina amb ajut dels parents francesos d'Enric Moreu. És informat, però, que li serà denegada la condició de refugiat per raó dels acords de no-intervenció. Cerca noves possibilitats a Tolosa de Llenguadoc, on treballa successivament de mecànic a un taller d'automòbils i de pagès. Finalment s'instal·la a la ciutat gràcies a una feina més estable, fregant plats en un restaurant. Amb els primers francs que aconsegueix estalviar compra el volum de *Sonnets et Poèmes* del parnasià i traductor d'Horaci José-María de Heredia, l'11 de març del 1938, i l'envia a la promesa que resta a Barcelona.

A França, el propòsit consisteix a inscriure's a la Universitat per tal de doctorar-se. Demana als familiars de Barcelona papers oficials i certificacions que

30. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB). Expedient Maria Bernet.

l'acreditin com a llicenciat, però no aconsegueix d'ésser acceptat perquè no té una situació legal a França. És acomboiat a Castelnaudary (Castellnou d'Arri, Aude) per uns amics francesos, amb els quals marxa després a Niça per tal d'intentar de nou inscriure's al doctorat, ara a la Universitat d'Aix. Ell mateix explica: "estic estudiant a fons la Prehistòria europea. Especialment m'estic especialitzant en l'estudi del paleolític del sud de França del que estic fent un estudi de conjunt que em servirà per fer el doctorat. A més, estic segur que a Catalunya hi té d'haver molt més paleolític i que si no es coneix es per falta d'investigació".³¹ Li proposen un article de síntesi sobre prehistòria catalana per a la *Révue Archéologique*, però la policia el troba, encara sense documentació, i l'obliga a tornar a Espanya, que haurà d'ésser a la zona "nacional" puix que per als republicans és un desertor.

Una tragèdia infinita

Com és sabut, arran de l'acord del Comitè de No Intervenció signat per vint-i-set països europeus, la frontera francesa amb Espanya va romandre oficialment tancada des del 13 d'agost de 1936, ordre que el govern francès va fer complir amb extraordinària severitat als refugiats militars. A primers de maig, la policia el fa travessar la frontera i Maluquer es dirigeix a Burgos per presentar-se. En arribar-hi troba pel carrer, amb gran alegria, dos amics de la Universitat, Joan Teixidor i Josep Vergés. Un militar que els sent parlar en català, s'acosta al grup i dona un parell de bufetades a Maluquer, l'únic que no duia uniforme de Falange. Una de les primeres notícies rebudes a la capital castellana és l'afusellament, allà mateix, del líder d'Unió Democràtica Manuel Carrasco i Formiguera, poques setmanes abans, la qual cosa torna a ésser un immens cop moral. Al mateix temps, el SIM estalinista tenia detingut al vaixell-presó *Uruguai* el germà Ignasi Maluquer de Motes, principal dirigent de les joventuts d'Unió Democràtica.

El temps transcorregut a França, prop de tres mesos, ha estat massa llarg per fer gaire creïble la seva possible adhesió a l'*Alzamiento*. És enrolat forçosament a la Legión i incorporat a una companyia d'antitancs del Cuerpo de Ejército Marroquí comandat pel general Yagüe. Fa la primera instrucció amb morters a Cedillo del Condado, prop de Toledo, on es repeteix la història: els oficials alemanys el trien pel coneixement de la llengua i li encomanen feina d'administratiu, a més d'alliberar-lo dels treballs ordinaris, de neteja i conservació de l'armament, però no d'acudir a la primera línia de foc.

El 8 de maig del 1938 ja es troba al front, entre Balaguer i Vallfogona, i a l'inici de juny al Cap de Pont de Balaguer, durant la primera part de l'anomenada Batalla del Segre. El 20 de juliol la companyia torna a Cedillo del Condado, on té la base, i segueix un nou curs d'instrucció de tir amb morters. La segona meitat de l'any 1938 transcorre amb una contínua i sagnant ofensiva contra les defenses republicanes a la Batalla de la Ciutat Universitària de Madrid. A la tardor aconsegueix el permís dels comandaments

alemanys per muntar, amb la gent més jove de Cedillo del Condado, *Fuenteovejuna* de Lope de Vega, amb el propòsit de millorar la moral dels soldats i les relacions amb els veïns de la població. Director de teatre improvisat, alguns dies d'assaig li permeten restar a Cedillo sense anar al front per dirigir els actors i preparar la *mise en scène*.

La figura de Lope hauria tingut una presència singular a la família. Maria Bernet fou primera actriu a la representació de *La Moza de Cántaro* el dia 11 de maig del 1935 al Teatre Studium de Barcelona en commemoració del III Centenari de la mort de Lope de Vega. Entre el repartiment hi figuraven també Josep Lluís Sagarra i Enric Moreu. La premsa de la ciutat havia comentat "cal remarcar en primer lloc l'actuació de la senyoreta Maria Bernet, qui matisà excel·lentment el seu paper de Doña María, reeixint d'una manera remarcable en el monòleg «Aprended flores de mí»" i informa que hi assistiren el Rector Bosch Gimpera, Ferran Soldevila, Joaquim i Josep Xirau, Lluís Pericot, Alberto del Castillo, Josep Maria Balcells, Pere Font i Puig, Joan Mascaró i altres professors de la Universitat. Per una altra banda, molts anys després, Maluquer (1972: 9), a Barcelona, remarca l'interès que havia mostrat Lope de Vega per les pintures rupestres a l'obra *Las Batuecas del Duque de Alba*. Doncs, en ocasió d'un dels assaigs de *Fuenteovejuna* dirigit per Maluquer a Cedillo del Condado, Lope li salva la vida: dels companys que havien anat a primera línia de foc aquell dia, no en torna ni un sol de viu.

Res no suavitzarà l'horror d'aquells moments, però el 4 de desembre de 1938, Maluquer escriu a la Pobra de Segur "ahir vaig fer 23 anys! i tan *campante*" per demanar acte seguit "la recepta d'aquelles pastes que fa la Carmen Gironella amb farina i cervesa o no se què i m'expliquessis la manera de fer-les perquè per Nadal tinc ganes de fer-ne".³² Entretant, tota la província de Lleida, de Balaguer en amunt, ha estat conquerida per les forces de Franco i el correu ja funciona regularment. Quinze dies després, segur de que "una Navidad en Cedillo es un infierno", demana a la Pobra "ya sé que aunque sea pequeña haréis alguna fiesta y deseo que me tengáis por presente reservándome un sitio en el canapé".³³ D'allà parteix tot seguit al front de Llevant, a la província de Castelló.

Des que va tornar a Espanya ha d'escriure a la seva promesa, a Barcelona, en castellà per tal de passar la censura militar, però no pot menys que excusar-se'n: "hablar en una lengua extraña es muy difícil y tú te darás perfecta cuenta de que no he podido asimilarla nunca. Yo no soy yo cuando no escribo en catalán. No sé expresarme".³⁴ Les cartes sempre comencen en castellà, però en algun moment prou avançat, tal vegada quan creu haver avorrit prou els lectors de la censura militar, torna a emprar la llengua catalana. A primers de febrer de 1939 entra a alguna població de la província de Castelló: "buscaba

32. Carta a Teresa Tàpies i Riu de 4 de desembre de 1938, des de Cedillo del Condado.

33. Carta a Teresa Tàpies i Riu de 19 de desembre de 1939, des de Cedillo del Condado.

34. Carta a MBR de 14 de febrer de 1939, des de Vila-real.

31. Carta a MBR de 31 de març de 1938, des de Niça.

Figura 7. Cursos d'estiu a Navarra. Estella, agost de 1956.
Arxiu familiar Maluquer.

la vida y por doquier veía la muerte —refereix—, lentamente me paseaba por las calles, si tal se puede decir, mientras la emoción me agarraba atenazando mi cuello como una terrible garra de acero que me impedía respirar. Quería gritar y no podía. Haciendo un gran esfuerzo me salí de la ciudad. Conforme me alejaba iba serenándome pero no dejaba de mirar hacia atrás. Me parecía que «algo» me llamaba, que la muerte me llamaba. (...) Tu saps quantes runes no he visitat però mai havia tingut l'emoció d'avui. Les runes d'avui eren runes vivents”.³⁵

No gaires dies després comenta sobre Vila-real, amb un entusiasme que recordava molts anys després, “por primera vez estoy destinado en un pequeño jardín, diría que en un pequeño paraíso” i afegeix “hace seis meses que soy legionario de antitanques o sea «caballero de la muerte» (...) vaig entrar a antitancs disposat a morir (moren el setanta-cinc per cent) però fins ara he tingut una sort bàrbara”.³⁶ El dia 29 de març entra a València, el 30 a Xàtiva i el 31 a Alacant. “És l'aventura més bonica de l'actual guerra —conclou—. Mai havia sospitat que jo pogués sobreviure per contar-ne l'acabament”.³⁷ L'endemà arrodoneix la valoració final: “la guerra em fa por. Me'n feia molta abans de conèixer-la i avui me'n fa encara més (...). La guerra és una tragèdia infinita”.³⁸

El panorama és desolador i les seves cartes ho reflecteixen de forma descarnada. A València observa “la gent no té diners i per altra banda, la rapidesa amb que s'ha desplomat tot fa que no puguin arribar queviures en gran abundància. La gent es mor de gana. Pels carrers milers de soldats [de] roig i carabiners es passegen sense saber que fer i sense que ningú els digui res. Tinc l'esperança de trobar o aquí o a Madrid en García López i en Pou. Les botigues tancades per falta de gènere. En dues hores no n'he vist més que una farmàcia oberta i és una farmàcia

on no tenien res. Sembla impossible que la gent hagi pogut aguantar com fins ara”.³⁹ Dos dies més tard l'envien a Madrid. “Després d'un viatge llarg i incòmode he arribat a Madrid. Quina impressió! Dos anys de fam, guerra, fred i brutícia em volten. L'aspecte de Madrid és llastimós. Suposo que Barcelona devia tenir el mateix aspecte. He visitat les trinxeres roges del Jarama i Ciutat Universitària. Davant d'elles he passat molts mesos i han mort molts amics. València, Madrid, tot és una verdadera misèria.”⁴⁰

L'endemà marxa cap a Toledo i Cedillo del Condado, on hi ha la base de la companyia. Respecte de Toledo, escriu “abans de la guerra devia ésser una ciutat preciosa. Avui, ja t'ho he dit altres vegades, és un verdader munt de runes”.⁴¹ Al cap de pocs dies, un nou desplaçament deixant Vila-real: “ara que tan bonic és aquest país on hi ha milers de tarongers florits que fan una olor gairebé marejadora”, ha de marxar a Saragossa. “Com pots veure —afegeix—, la marxa m'entristeix i m'enutja encara que no és aquesta la meua por sinó (...) la por d'una nova guerra que estem presentint tots els soldats i que no tardarà molts dies en...”⁴² La destinació final és Daroca, on restarà encara tres mesos tot esperant que la seva quinta, la del 36, sigui finalment llicenciada.

La confirmació definitiva del llicenciament, a finals de juliol, esvaeix el rumor que serien enviats al Marroc o que els mantindrien mobilitzats davant l'eventualitat de participar en la imminent guerra internacional de què tothom parlava. Els mesos d'espera han estat de neguit però també d'introspecció sobre l'efecte que els tres anys llargs, lluny de la família i dels amics, hauran tingut sobre la seva personalitat. “Veuràs —escriu a la promesa— quina influència tan profunda ha tingut aquest temps [de guerra] sobre el meu caràcter... tinc un caràcter aspre i dur (...) sempre estic enfadat, els companys no poden parlar al costat meu perquè tot el que fan ho trobo mal fet i ens discutim per no res.”⁴³ El desànim d'aquests moments tan desmoralitzadors, però, no durarà gaire temps.

Construir alguna normalitat

A les darreres setmanes de la guerra, aconseguia contactar amb Francesc Gomà, amic de l'ànima, precisament a Daroca on ell mateix aniria a parar poques setmanes després. El retrobament, solament epistolar, és molt emocionant per a tots dos. “Al encontrarte de nuevo —escriu Gomà, encara en castellà per la censura militar—, y creo haberte encontrado

39. Carta a MBR de 4 d'abril de 1938, des de València. La referència als soldats de roig es deu, segurament, al fet que duien una boina vermella. José García López, a qui al·ludeix, era company de la Facultat i havia participat al creuer de 1933. Va ésser un extraordinari professor de literatura espanyola a l'Institut Milà i Fontanals de Barcelona, de la qual cosa en dona fe el seu alumne autor d'aquest text. Pou va morir afusellat pels militars en acabar la guerra civil.

40. Carta de JMdeM a MBR de 6 d'abril, des de Madrid.

41. Carta de JMdeM a MBR de 7 d'abril, des de Toledo.

42. Carta de JMdeM a MBR de 14 d'abril, des de Vila-real.

Com mostra la carta, l'inici de la Segona Guerra Mundial era percebut com a inevitable i imminent. Els punts suspensius són de l'original.

43. Carta de JMdeM a MBR de 17 de juny, des de Daroca.

35. Carta a MBR de 2 de febrer de 1939, des de Vila-real.

36. Carta a MBR de 7 de febrer de 1939, des de Vila-real.

37. Carta a MBR de 31 de març de 1939, des de Vila-real.

38. Carta a MBR de 1 d'abril de 1939, des de Vila-real.

igual como eras antes, al menos así lo deduzco de tu carta, he recobrado todo un modo de ver el mundo, precisamente el que tú representabas. Y con ello todo un ambiente, viejo, por lo profundamente grabado que lo tengo en mi alma, pero joven y perenne en mi por la vida constante que en ella tiene, aunque estaba adormecido, casi olvidado por todas las circunstancias, muy penosas, porque he pasado, ha vuelto a vivir de nuevo.”⁴⁴

Encara mobilitzat, li arriben notícies de la vida civil i mira de restablir les relacions més importants. Aprofitant l'estada a la ciutat de València, en què la seva companyia d'antitancs estava allotjada davant per davant de l'edifici del Museu Arqueològic, estudia els microburins de la Valltorta i redacta el seu primer treball científic, que es publicarà després al número I de la revista *Ampurias* (Maluquer 1939). També recupera per via epistolar la relació amb Lluís Pericot, al qual diu “ara que la guerra s'ha acabat en venen unes ganes de treballar immenses” i, havent sabut que podria marxar a València, assenyala que “m'agradaria molt més que es quedés a la nostra universitat que si de moment ens semblarà estranya molt aviat la refarem”.⁴⁵

Probablement, comença a preocupar-se pel futur personal en uns altres termes com li passa a Gomà, qui, quan “penso en el meu concretament, també em poso de força mal humor. Si aviat no podem reemprendre la nostra vida normal, ja no tindrem flexibilitat suficient per a tornar a fer la nostra feina”. Al mateix escrit, Gomà li dóna “una gran notícia: el pare d'en Moreu va anar a veure a la meua mare per a dir-li que l'Enric està en un camp de concentració [a Albaterra, Alacant] i que voldria saber notícies nostres. Joan, ja no en falta cap”.⁴⁶

No gaire després, Maluquer contacta de nou amb Pericot: “m'he enterat que l'amic Almagro ha substituït en Bosch [a la Universitat de Barcelona] i realment encara no he sortit de l'estupor que m'ha produït aquesta notícia”.⁴⁷ Almagro, comunista d'abans de la guerra, ha aparegut a Barcelona d'alferes provisional, lluint la camisa blava de Falange i amb tota la força de la nova filiació política (Gracia i Fullola 2006). Una història gens original de la qual poden trobar-se exemples innombrables a tots els àmbits de la vida catalana i espanyola de la postguerra. S'ha escrit erròniament que Maluquer va ésser deixeble d'Almagro i que es va formar amb ell (Gracia 2012: 370 i 377). Res més lluny de la veritat. No va ésser alumne del seu presumpte mestre, del qual no va reconèixer mai deute científic de cap tipus, i va començar a publicar abans que ell. Es va formar amb Bosch Gimpera, de qui va rebre diversos cursos en forma gairebé monogràfica, fins al punt que sovint

Figura 8. Ullastret, 1964. Arxiu familiar Maluquer.

les classes es transmutaven en llargues converses a casa del mestre a l'entorn d'una petita taula rodona. També amb Pericot, així com amb els arqueòlegs que col·laboraven amb tots dos com J. de C. Serra Ràfols.⁴⁸

És finalment desmobilitzat a la darrereria del mes de juliol del 1939. Realitza la prova de l'examen conjunt en història antiga per validar la llicenciatura els dies 12-15 de novembre del 1939, en repetició d'aquell que havia fet i aprovat el desembre del 1937 però que havia estat anul·lat per les noves autoritats acadèmiques. Des del mateix curs 1939-1940 va ésser contractat com a ajudant de classes pràctiques d'història antiga, adscrit a la Càtedra de Prehistòria i Arqueologia.⁴⁹ Als pocs mesos s'incorpora també com a conservador al Museu Arqueològic de Barcelona (1940-1944) i amb nomenament de funcionari a partir de l'any 1944. Entretant, la relació familiar amb la Pobla de Segur i el coneixement allà de les

44. Carta de Francesc Gomà a JMdeM de 5 de març de 1939, des de Daroca a Vila-real.

45. Biblioteca de Catalunya (BC). Carta de JMdeM a Lluís Pericot de 9 d'abril de 1939, des de Valladolid.

46. Carta de Francesc Gomà a JMdeM de 15 de juliol de 1939, des de Saelices (Conca) a Cedillo del Condado. La frase final al·ludeix al fet que tots els amics de La Fosca havien sobreviscut al conflicte.

47. BC. Carta de JMdeM a Lluís Pericot de l'11 de maig de 1939, des de Vila-real.

48. L'afirmació de Gracia parteix d'un concepte erroni del terme *deixeble*, que, en ciència, comporta el reconeixement de la pertinença a una escola. Més enllà de criteris de continuïtat en el temps, que en el cas europeu resulta sovint tallada pel totalitarisme de les dècades centrals del segle xx, un deixeble és algú que segueix i reconeix la filiació intel·lectual respecte d'un mestre o grup de mestres. En aquest sentit, l'existència d'una escola catalana d'arqueologia, que Gracia objecta, em sembla una perfecta obvietat.

49. AHUB. Expedient Joan Maluquer.

Figura 9. Amb Antonio Tovar i Christopher Hawkes (assegut), a Jerez el 1968. Arxiu familiar Maluquer.

seves afeccions a l'arqueologia li proporcionen algunes ocasions d'explorar el territori: el seu pare li envia un dibuix d'una destrala trobada al camí de Toralla.⁵⁰ Des de l'any 1942 forma part del CSIC com a col·laborador i membre d'alguns dels seus instituts. L'any 1943 passa a ocupar una plaça de professor adjunt interí, sempre a la Universitat de Barcelona. El 28 de juny del 1945 defensa la tesi a la Universitat Complutense de Madrid i obté el títol de doctor.

Guanya unes oposicions a càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, a la tardor de l'any 1949.⁵¹ Malgrat que resta força content de cadascun dels sis exercicis que va realitzant, l'oposició pren un caire d'allò més amenaçador. En efecte, una malèvola interferència de darrera hora, referida al seu presumpte passat "rojo separatista", hauria posat en perill per a ell la decisió del Tribunal. "Sia quin sia el resultat final —li escriu el seu pare— t'envio la meua més coral felicitació amb una estreta abraçada! Has guanyat les oposicions i has deixat ben sentat el nostre nom; tant si se't reconeix el teu mèrit com si interferències estranyes te'l neguen i te'l regateigen. Per nosaltres has guanyat i en el primer lloc. El fet de tenir adversaris de tanta vàlua com el Dr. Beltran i els companys catalans fan major el teu mèrit!"⁵² Aparentment, la solució del parany va produir-se gràcies a la mediació d'un militar, l'almirall Fran-

cisco Bastarache, que hauria reclamat una decisió imparcial i fonamentada científicament del tribunal.

El mestre Pere Bosch Gimpera, sabedor de l'aventura, la qualificava d'una "vella història" i li explicava: "A mi també m'havien col·locat l'etiqueta d'extranjirizante i d'europeo des de les oposicions a Arxius, que vaig tenir l'honor de perdre, i de les de càtedra que vaig tenir de fer dos vegades, perdent la primera en que va quedar deserta i guanyant la segona en segona votació —o sigui amb tota ignomínia. Això no m'ha impedit ésser un regular director de museu i un altre regular catedràtic, modèstia apart." Bosch s'estengué sobre les misèries i l'anecdota universitària espanyol i hi explicà: "Un comte-acadèmic, que vaig disfrutar les dos vegades, a la primera no em va votar perquè li havien dit que com a català era separatista i com antic pensionat de la Junta d'Ampliació d'Estudis devia ésser de la Institución [Libre de Enseñanza] i anticatòlic."⁵³

El dia a dia és molt difícil per a gairebé tothom a la dècada de 1939-1949, entre la fam, el racionament d'aliments i del tabac, els talls d'electricitat, l'aïllament internacional i, sobretot, la falta de llibertat i d'expectatives. Maluquer, per guanyar-se la vida, ensenya geografia, història i història de l'art al Col·legi dels Escolapis de Sarrià, mentre que l'esposa renuncia a fer carrera universitària, en un entorn polític i cultural del tot desfavorable, i ensenya història i filosofia al Col·legi de Lestonnac i a l'Acadèmia Re-Vir-Cien, a banda de fer classes particulars de llatí a dos opositors que seran catedràtics de prehistòria i d'història medieval a la UAB uns quants anys després.

50. Carta de SMiN a JMdeM de 26 de setembre de 1940, des de la Pobla de Segur a Barcelona.

51. Havia signat prèviament una oposició a la plaça d'*Historia Antigua Universal y de España* de la Universitat de Salamanca, el setembre de 1945.

52. Carta de SMiN a JMdeM de 20 de novembre de 1940, enviada a Madrid. Els "companys catalans" als quals es refereix foren Miquel Tarradell i Pere de Palol.

53. Carta de Pere Bosch Gimpera a JMdeM de 3 de desembre de 1949, des de París.

Políticament, tot és esperar i resignar-se. Maluquer llegeix tant com pot i en alguna ocasió, quan són lluny l'un de l'altre, ho comenta amb el pare per escrit. Considera molt interessant el llibre *Misión de Guerra en España* de l'ambaixador nord-americà a Espanya durant els anys decisius de la Segona Guerra Mundial Carlton J. H. Hayes (1946), per bé que el troba una defensa del govern de Franco. "Altrament —comenta— no l'haurien deixat publicar!" Interpreta que al text s'entén perfectament que si Espanya no va entrar a la Segona Guerra Mundial va ésser perquè Alemanya no ho va voler ja que estava interessada sobretot a obtenir suport material i econòmic. "La posició de Franco —reflexiona—, encara que difícil tenia l'avantatge de que tota l'opinió d'ací era no intervencionista i àdhuc la meitat del país disposat a iniciar una altra guerra civil abans que deixar-se mobilitzar."⁵⁴

La vida familiar, entretant, es va desenvolupant amb alegries, moltes dificultats materials i un immens disgust. Es casa el setembre de 1942 amb Maria Bernet a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona, essent padrí el mestre Lluís Pericot.⁵⁵ Com a viatge de noces fan una estada a la Pobla, amb sojorn a la masia de Llania inclòs. La seva esposa se sorprendrà del tracte de gran proximitat que és capaç d'observar amb pagesos i masovers. Fou un tret característic de la seva actitud, ja que sempre va mantenir relacions fàcils i cordials amb la gent del camp, els paletes que realitzaven alguna feina per encàrrec seu o els treballadors de les excavacions arqueològiques. L'any 1943 neix la primera filla, Neus, que estudiarà història i serà catedràtica d'Institut d'Ensenyament Mitjà. El 1945 la petita Glòria arriba a aquest món, però l'abandona molt de pressa, en menys d'un mes, deixant un gran rastre de dolor en els pares. Vindran després Jordi (1946) i Carlos Juan (1948), que seran catedràtics d'història i institucions econòmiques des de 1984 i de dret civil des de 1988, a les Universitats Autònoma de Barcelona i de Lleida i Barcelona respectivament.

"Banderas de mi voz en Salamanca"

Un cop ha guanyat l'oposició, tan aviat com tria la plaça de la Universitat de Salamanca, hi prepara la instal·lació. Als pocs dies, rep una resposta a la seva anterior salutació de José M. Ramos Loscertales, que tindrà present durant la llarga estada a la ciutat. Deia aquell gran professor aragonès, "la tierra a la que V. vendrá, es de crear, no es tan atractiva, acaso, como la suya; todo depende del hábito y de la actitud, por eso lo de acaso".⁵⁶ La clau d'una permanència satisfactòria a la ciutat i a la Universitat havia d'ésser una bona actitud. Així tractà de fer-ho des del primer dia, per bé que explora qualsevol possibilitat de tornar a Barcelona.

54. Carta de JMdeM a SMiN de 19 de juliol de 1946, des d'Ocata.

55. L'any 1969, Lluís Pericot seria padrí de bodes, així mateix, del primer dels fills que es va casar, qui avui signa aquesta nota, també alumne seu.

56. Carta de José M. Ramos Loscertales a JMdeM de 18 de desembre de 1949, des de Salamanca.

Establert a Salamanca el 1950, funda la revista d'arqueologia i prehistòria *Zephyrus*, el nom de la qual rememora algunes de les seves preferències juvenils però, sobretot, al·ludeix a la posició geogràfica de la ciutat i aprofita la força evocadora de les esplèndides pintures de Fernando Gallego al *Cielo de Salamanca* dins les *Escuelas Menores* de la Universitat. De seguida connecta amb els professors de la Facultat de Filosofia i Lletres, entre els quals, a més del mateix Ramos Loscertales, hi ha Antonio Tovar, Rafael Láinez Alcalá, Alonso Zamora Vicente, Martín Sánchez Ruipérez i Fernando Lázaro Carreter. Més endavant se n'aniran incorporant d'altres com Virgilio Bejarano, Manuel Díaz y Díaz, Luis Cortés Vázquez o José María Blázquez.

La Universitat de Salamanca va viure aquells anys, especialment durant el rectorat de Tovar (Ramos 2009), un temps brillant, gràcies, en bona part, a l'empenta del rector i al suport del ministre d'Educació Joaquín Ruiz Giménez, que havia triat Salamanca com una mena de laboratori per assajar una reforma profunda de la rutinària i anquilosada universitat de postguerra. Tovar, molt proper a Dionisio Ridruejo i participant al creuer pel Mediterrani del 1933, havia canviat molt aviat el seu posicionament de falangista ortodox de joventut amb un tarannà liberal semblant al del mateix Ridruejo.

La vida d'una ciutat petita i molt aïllada amb una Universitat de prestigi en l'àmbit espanyol i internacional era una curiosa barreja de cosmopolitisme i ambient familiar. La celebració del VII Centenari de la Universitat va reunir a Salamanca intel·lectuals de mig món. Però al mateix temps, era freqüent entre els professors trobar-se amb els col·legues-amics per passar junts els dies festius. Per exemple, a casa d'Antonio i Chelo Tovar, on els dos companys tocaven el piano i els nens jugaven a l'escondite. Allà es va representar algun pessebre vivent per les festes de Nadal, on qui subscriu aquest text havia fet de Sant Josep d'una forma tan disciplinada que, per obeir l'ordre paterna de "nen, tu no et moguis", va caure a terra amb una lipotímia.⁵⁷

Menció especial mereix l'amistat amb el catedràtic d'història de l'art Rafael Láinez Alcalá, poeta i deixeble d'Antonio Machado. Láinez, nascut a Peal de Becerro (Jaén), vivia solter amb la germana Mariquita i va ésser incorporat a la família Maluquer de manera quasi immediata.⁵⁸ Va compondre el vers "Tiempo de Amor" amb motiu dels seus vint-i-cinc primers anys d'ensenyament d'història de l'art. La dedicatòria del poema al matrimoni Maluquer, per Nadal de l'any 1953, diu: "muchas felicidades para vosotros y mis cuatro sobrinos, con el mejor recuerdo de mutua cordialidad".⁵⁹ Per als fills, en efecte, ells eren l'oncle

57. Cap a trenta anys després, el primer dels néts, Jordi Maluquer de Motes i Ramspott, repetia l'escena, amb desmai inclòs, a la representació del pessebre del seu col·legi "Reina Elisenda" de Barcelona.

58. En data prou recent ha estat publicada una extensa antologia dels poemes (Pérez Ortega 1999), que inclou (p. 243) el "Poema de la catedral vieja. La princesa Mafalda", dedicat "a la niña Nieves Maluquer" i datat de l'any 1955.

59. El poema "Tiempo de Amor" és a l'antologia de Pérez Ortega, pp. 241-242. Conté el vers "banderas de mi voz en Salamanca", que utilitzo com a epígraf d'aquesta secció.

Rafael i la tia Mariquita. La dedicatòria del poeta, però, al·ludeix a un nou fill, el petit Oriol, que havia nascut a Salamanca el mes de juny i que va morir durant l'estiu següent al poble de San Miguel de Valero, amb poc més de tretze mesos, deixant darrere seu un record perpetu i un dolor mai superat pels seus pares i germans, la vida dels quals, a partir d'aquell fet luctuós, va passar a ésser prou diferent, molt més austera i recollida.

A un nivell d'intensitat semblant, l'amistat amb el filòleg Luis Cortés Vázquez el relaciona novament amb l'exploració etnològica, els costums populars i la vida a l'aire lliure, tots dos amics es van dedicar a recórrer el país i recollir tota mena de vestigis de la societat rural tradicional. Al fill Paquito Cortés, els pares el varen fer afillat de Maria Bernet.⁶⁰ Maluquer ben aviat pogué emprendre excavacions, tant a Castella i Lleó com, en especial, a Navarra, on es féu càrrec de la direcció del servei d'excavacions de la Diputació. Un mes de cada estiu, s'instal·lava a Pamplona i amb el gran Domingo Fernández Medrano, un consumat jugador de mus, i un dels fills, normalment el més gran que es va convertint en un adolescent, es dedica a excavar coves, dòlmens o poblats a Cortes de Navarra, Isaba, Artajona, Echauri, Zugarramurdi, Fitero, etc., sempre amb el suport incondicional i l'amistat de José Esteban Uranga —don Josetxu—, secretari de la Diputació Foral.

A poques setmanes d'establir-se a Salamanca, pel mes de març de l'any 1950, Maluquer escriu a la seva mare: "durant una setmana he tingut aquí al Dr. Solé Sabarís, catedràtic de Barcelona, i junts hem corregut per la província fent arqueologia i geologia".⁶¹ Des dels moments inicials, el matrimoni Maluquer assumeix un paper de quasi-ambaixadors catalans a Salamanca. Al domicili familiar reben de tant en tant visites d'amics com Josep Lluís Sagarra, Joan Teixidor, Francesc Gomà o Joan Vinyoli, als quals mostren els monuments de la ciutat i acompanyen per alguns dels paratges més atractius de la província. Sovint professors i estudiants catalans, tant de la Universitat Literària com de la Pontifícia, visiten la casa i dinen amb la família, especialment els diumenges. Entre molts altres, la memòria del temps d'infància em porta el record de mossèn Lluís Sala Balust, editor del beat Juan de Ávila i natural de Salàs de Pallars, i dos joves frares caputxins que arribaven a la casa amb la caputxa de l'hàbit plena de caramels i els abocaven damunt dels infants entre una gran cridòria. La casa era sempre oberta, així mateix, a amics i col·legues espanyols i estrangers. Una altra cita gairebé obligada era la reunió dels diumenges, després de la Missa a la Catedral Vella, amb les famílies que formaven la colònia catalana, uns pocs universitaris, tècnics i empresaris.

No gaire temps després d'haver-se instal·lat a Salamanca, Maluquer es va assabentar, perplex i atònit, del text d'Almagro (1952: 52) en què el fa "discípulo nuestro después de haberlo sido de Bosch Gimpera i

Figura 10. Conferència a Tarragona 1972. Arxiu familiar Maluquer.

Pericot". Barcelona és ja molt lluny, però no la Poble de Segur, ja que la família hi estiuja pràcticament cada any. A mitjan 1958, tanmateix, el matrimoni es comença a construir una casa a Artesa de Segre, a un pati al costat de l'autèntica casa pairal aixecada pel besavi Salvador Maluquer noranta anys abans. Els temps de la Poble de Segur, per disseny dels pares, quedaran cancel·lats definitivament. Les expectatives a la Universitat catalana, però, començaven a anunciar noves possibilitats. El mestre Bosch Gimpera, trobant-se a Mèxic amb Lluís Pericot el març del 1958, l'encoratja a assumir una càtedra a Barcelona i a continuar la tasca al capdavant del Museu d'Arqueologia. "A nosaltres —li deia— ens va costar gairebé vint anys fer el Museu però a la fi ens en varem sortir. Clar que quan s'anava fent jo vaig tenir que marxar, però en Pericot va mantenir el foc sagrat i si V. ara anés a la càtedra de Barcelona, també seria molt bo per al Museu on hi ha molt encara per fer."⁶²

Poc després, signa un concurs per a la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de Barcelona, que li és concedida pel desembre de 1958. Aleshores, ja tenia en marxa l'organització del Primer Symposium de Prehistòria de la Península Ibérica, que va realitzar-se del 9 al 12 de setembre a Pamplona amb el suport de la Institució "Príncep de Viana" i la Diputació Foral de Navarra. Es tractava d'una ambiciosa temptativa de renovació de la ciència ar-

60. Francisco Cortés Gabaudán, nascut l'any 1957, és Professor Titular de Filologia Grega a la Universitat de Salamanca.

61. Carta de JMdeM a Nieves de Motes de 27 d'abril de 1950, des de Salamanca.

62. Carta de Pere Bosch Gimpera a JMdeM de 26 de març de 1958, des de Mèxic.

queològica espanyola per mitjà d'un balanç global, estructurat en catorze sessions, que es volia posar a debat entre els especialistes, sense altres restriccions que les imposades per les limitacions de temps.

Al mateix temps, també al 1958, presenta la seva candidatura a un concurs per a cobrir dues places de conservador del Museu Arqueològic de Barcelona. La decisió del Tribunal intern de la Diputació Provincial serà la seva exclusió en l'adjudicació, en benefici de dos altres candidats, amb l'argument que les bases publicades atorgaven la condició de mèrit preferent al fet d'haver exercit abans una feina anàloga. Maluquer acredita superiors mèrits científics i més temps de servei a la Corporació en aquella feina precisa, però una part majoritària del Tribunal havia volgut interpretar per "mèrit preferent" l'ocupació de la plaça just al moment de la sortida a concurs, condició que, com és notori, el feia innecessari. Les pressions i amenaces de represàlia dels caps de la Diputació sobre un membre de la família molt proper el decidiren a desistir, havent assolit, però, el pronunciament favorable del recurs contenciós-administratiu.

Retrobaments, noves actuacions i nous conflictes

A Salamanca, Maluquer s'hi ha acabat trobant bé. El retorn a Barcelona és també fàcil, llevat de l'incident decebedor i corrupte de la Diputació, tan típic del franquisme. Va ésser com tornar a casa després d'un llarg viatge, ja que uns quants dels col·legues eren professors joves de l'època republicana, com el mateix Lluís Pericot, Jaume Vicens Vives, Alberto del Castillo, Marià Bassols o Josep Maria Millàs Vallicrosa, altres eren antics companys com Francesc Gomà o Martí de Riquer i alguns havien estat alumnes dels anys 1940-1949 com Antoni M. Badia i Margarit, Joan Vernet, Joan Vilà Valentí, David Romano o Jordi Nadal. A més, es va trobar amb un magnífic estol d'arqueòlegs i prehistoriadors joves com Antoni Arribas, Ana María Muñoz, Glòria Trias, Ricard Martín o Anna Maria Rauret, amb els quals col·laborarà intensament.

Tal vegada, la primera prioritat serà construir una nova institucionalitat estable de cara a la recerca científica a través de la creació de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria. De seguida, comença noves exploracions arqueològiques a distints escenaris, dins la mateixa Catalunya, Andalusia o Extremadura, sovint cridat o convidat per arqueòlegs amics o per diverses institucions. De la casa que s'ha construït a Artesa de Segre en traurà moltes satisfaccions. S'ocupa del jardí, on hi posa tota mena de plantes i fruiters, i acaba muntant un petit laboratori de restauració i magatzem d'eines i material arqueològic. Des d'allà comença a realitzar noves exploracions per les terres de Lleida.

També decideix donar continuïtat als Symposia de Prehistòria Peninsular i participa a congressos espanyols i internacionals. Un cop té la certesa que *Zephyrus* continua publicant-se a Salamanca, abandona la idea de traslladar-la a la Universitat de Barcelona i munta el 1965 la nova revista *Pyrenae*, en la qual també farà gairebé de tot, des de publicar articles

propis i cercar tota mena de col·laboracions fins a preparar els gravats, corregir proves i gairebé imprimir-la. L'any 1969, essent degà de la Facultat, sol·licità el trasllat a la càtedra de Prehistòria, vacant per la jubilació de Pericot, al mateix temps que aconseguia la creació d'una nova plaça d'Arqueologia Paleocristiana. L'únic motiu de totes dues actuacions no fou altre que facilitar el retorn a Catalunya de dos grans arqueòlegs, Miquel Tarradell i Pere de Palol, que es trobaven a les universitats de València i Valladolid respectivament.

A la dècada de 1960, el país entrava en una etapa insòlita, amb la taxa de creixement del PIB prop del 8 per cent anual, gairebé la més elevada del món. La convergència econòmica amb Europa s'accelerava cada any. Per primera vegada en molt temps, Maluquer torna a expressar esperances polítiques amb renovada il·lusió, especialment amb la constitució de la Comunitat Econòmica Europea, pels tractats de Roma del 1957, que concebia com un procés pacífic i ràpid cap a l'estructuració d'uns autèntics Estats Units d'Europa. Una nova utopia, que posaria fi a una història acarnissada de lluites civils per segles i donaria un encaix democràtic i respectuós al poble de Catalunya. No simpatitzava gens amb els tecnòcrates de l'Opus Dei, però esperava que poguessin arraconar els falangistes i posar fi a tant temps de govern militar.

A la casa familiar, es reproduïx un escenari de fàcil i freqüent acollida semblant al que el matrimoni Maluquer havia muntat a Salamanca. El prior del monestir de Poblet Agustí Altisent o l'arqueòleg gironí Miquel Oliva, entre altres, hi dinaren pràcticament un dia fix a la setmana mentre feien, ja grans tots dos, la carrera d'història. Però tot, entretant, havia canviat molt. Els fills ja començaven a estudiar a la Universitat, de manera que els dos grans foren alumnes seus. Això provocava algunes incomoditats amb determinats col·legues de la Facultat, sobretot per la militància a l'SDEUB d'un d'ells.⁶³ L'ambient familiar ja s'ha convertit en un permanent debat historiogràfic: l'esposa i la filla dominen llatí, paleografia i història medieval, el fill gran s'ocupa d'història econòmica i social, el petit, malgrat no ésser historiador, treballa l'emfiteusi o la codificació civil, amb un enfocament històric.

El setembre de 1968, un any especialment complicat pels fets de maig de París i per la creació d'una nova Universitat que s'apoderava nominalment del llegat de la vella, i autèntica, Universitat Autònoma, assolí el càrrec de degà, amb molts propòsits nous per als estudis i per a l'estructura de govern de la Facultat. El nomenament oficial és del 10 d'octubre. A penes un mes després, el 14 de novembre, en plena agitació estudiantil, es produïren uns fets que esdevingueren relativament escandalosos. El degà Maluquer hauria estat poc menys que incendiat per una turbamulta

63. Qui signa aquestes pàgines formava part de la junta del Sindicat Democràtic de Filosofia i Lletres els anys 1966-1968, quan ocupava el càrrec de delegat Francisco Fernández Buey —mort l'agost del 2012—, amb Jaume Sobrequés, Xavier Serrahima i Josep Elias, els dos darrers desapareguts molt prematurament.

d'estudiants. La revista *¿Qué pasa?*, per exemple, titulava a tota pàgina: "A punto de ser quemado vivo el Decano de Filosofía." Els fets ocorregueren minuts abans de l'acabament de les classes i poden ésser seguits amb tota precisió per la narració que Maluquer en féu en presentar la dimissió: "Esta mañana, en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad un pequeño grupo de alumnos compuesto de una docena escasa de elementos activos y unos cuarenta seguidores, ha iniciado una protesta contra la disposición de la Superioridad de solicitar la presentación del carnet de estudiante para entrar en el recinto central universitario. A tal efecto han intimidado al bedel encargado de la puerta, cerrándola y pretendiendo incendiarla para provocar la intervención de la fuerza pública estacionada en la Plaza Universidad."

"Apercibido el Decano de lo que sucedía se personó en dicha puerta y situado entre ella y los alumnos apagó el conato de incendio y con la máxima energía exigió de los alumnos el cese de su actitud. Unos pocos estudiantes (exactamente siete) con dos escaleras de madera quisieron continuar demoliendo la puerta a lo que el Decano se opuso recibiendo una rociada de líquido inflamable que prendió en sus ropas y cabello. El Decano impasible continuó su arenga y los alumnos de la Facultad aceptando sus argumentos en favor de la Facultad y de sus alumnos, depusieron su actitud y masivamente apagaron el fuego que ardía sobre el Decano. En este mismo momento, por la espalda de los alumnos que escuchaban al Decano, irrumpió desde el interior del edificio la fuerza pública que no había sido requerida en momento alguno por las autoridades de la Facultad que en ningún momento admitieron su necesidad, y disolvió sin previo aviso ni amonestación al grupo de alumnos por la fuerza, resultando directamente alcanzado el Decano y mayormente un profesor numerario de la Facultad que acompañaba al Decano. Acto seguido el Decano pidió a la Policía que se retirara, a lo que accedió inmediatamente."

Davant d'aquestes circumstàncies, en "la imposibilidad de resolver y reprimir un pequeño conflicto verdaderamente insignificante si se tiene presente que sólo afectaba a medio centenar de alumnos de los tres mil quinientos que constituye el censo oficial y que en general el día había transcurrido con la habitual normalidad en la mayoría de las trescientos y pico de enseñanzas que se imparten en la Facultad, el Decano se ve en la absoluta obligación moral de presentar su renuncia al cargo (...) con carácter irrevocable".⁶⁴ Maluquer, a qui va acompanyar la professora Ana María Muñoz, havia intervingut per tal d'aturar, a qualsevol preu, l'actuació provocadora d'un grup reduït d'estudiants, en el convenciment que una entrada violenta de la policia hauria pogut produir un autèntic desastre.

Els professors numeraris de la Facultat aprovaren per unanimitat, l'endemà, un text que expressava "la solidaridad más absoluta e incondicional con el Decano, doctor Juan Maluquer de Motes. Tal solidaridad debe ser referida al conjunto de su gestión al frente de

la Facultad desde la fecha de su toma de posesión. Entendemos necesario particularizar esta adhesión a su conducta en el desarrollo de los sucesos ocurridos el pasado día 14 en nuestra Facultad y hacerla extensiva a la doctora doña Ana María Muñoz Amilibia, Profesora agregada de la Facultad. En ella quedó de manifiesto la entrega absoluta de ambos, con riesgo grave de su propia integridad física, en defensa de la Universidad contra toda clase de violencias. Los Catedráticos de la Facultad, como manifestación explícita de su adhesión al doctor Maluquer de Motes, se ven en la dolorosísima necesidad de negarse a aceptar cualquier cargo directivo —Decano o Vicedecano— en tanto se mantengan las actuales circunstancias". A la Junta de Facultat del dia 18 de novembre aquest acord va ésser aprovat, així mateix, per tots els professors adjunts, ajudants i encarregats de curs.

Com que la dimissió no va ésser-li acceptada, se sentí legitimitat per assajar, pel seu compte, una autèntica reforma a l'àmbit de la Facultat. Després de preparar el terreny, el maig del 1969, la ponència encarregada de proposar una reforma del pla d'estudis arribà a una sèrie d'acords que, en realitat, modificarien l'estructura de la Facultat de forma radical. Els departaments passaven a ésser la cèl·lula bàsica, en comptes de la càtedra. Els càrrecs de govern serien per dos anys, no podrien ésser reelegits i s'hi incorporarien sis representants dels alumnes. Quant als estudis, el principi essencial és la llibertat dels estudiants per dissenyar el propi pla d'estudis amb la finalitat d'intensificar el nivell de formació per mitjà de l'eliminació de matèries alienes als seus interessos.⁶⁵

Per tal de recollir opinions i copsar les reaccions a la proposta, es va elaborar un breu qüestionari amb dues preguntes, una sobre la nova estructura prevista per a la Facultat i una altra sobre la proposta de pla d'estudis i la conveniència de posar-lo en pràctica de forma immediata. A més s'oferia la possibilitat de formular suggeriments. El full de resposta havia de lliurar-se signat, amb nom i cognoms i amb identificació de la condició acadèmica de cadascú. La recepció de les respostes es va allargar durant la darrera quinzena del mes de maig i tot el mes de juny del 1969. Es recolliren 489 butlletes amb uns resultats molt clars: 453 respostes a favor de les dues preguntes formulades i 31 en contra.⁶⁶ Els fulls de rebuig foren gairebé exclusivament dels professors de filologia semítica i de pedagogia.

El pla d'estudis fou aprovat i la nova fórmula avançà de forma ràpida. La reforma del pla, conegut com a "Pla Maluquer", no omplia pas totes les expectatives del degà. La peça central del projecte, inspirada en el model de la Universitat Autònoma de l'etapa republicana, consistia a aprofitar el nou mòdul docent de cursos tipus C —intensius de quatre mesos— per tal de dur a terme una gran ampliació de l'oferta docent, amb noves matèries que no figuraven als encàrrecs plans d'estudis vigents (música, cinema, sociologia de l'art, disseny, periodisme...), i

65. Entrevista a Joan Maluquer de Motes, *La Vanguardia*, 24 de maig del 1969.

66. Les cinc restants corresponen a respostes sense identificació anul·lades.

64. AHUB. Expedient "Juan Maluquer". Carta de dimissió de JMdeM al rector, datada a 14 de novembre de 1968.

una decidida incorporació de personatges destacats de la vida cultural catalana als nous espais docents.

En aquest darrer àmbit, del qual es poden recordar les incorporacions del músic i pedagog Oriol Martorell i dels crítics Alexandre Cirici i Rafael Santos Torroella, en va restar bastant decebut no solament per la migradesa de recursos econòmics per procedir a l'operació sinó també per la resistència poc dissimulada de gran part del professorat de la Facultat a les noves incorporacions. L'actuació en aquells anys convulsos del final del franquisme va estar farcida de situacions delicades. Francesc Arroyo refereix a *El País* (1988) "Maluquer dio pruebas de valentía antes de acabar aquel mismo año de 1969. Lo recuerdo una noche de diciembre, impidiendo a la policía que entrara en la universidad, mientras en el patio de letras se celebraba una asamblea estudiantil para protestar contra el entonces proyecto de ley General de Educación".

Després d'assajar tots els passos al seu abast per tal d'obtenir una nova ubicació per a la Facultat i, sobretot, una autèntica autonomia universitària, arriba a la convicció que és inútil seguir en la cerca d'aquelles causes "que han sido propuestas a otras necesidades oficiales que no puedo compartir como es por ejemplo la Ley de Educación que representa precisamente la ruina y negación de lo que constituyó el espíritu de la reforma de la Facultad que en su día propuse". En conseqüència, presenta novament la dimissió al rector,⁶⁷ per bé que haurà de seguir al càrrec fins al 1973.

No s'acaba amb això el recorregut d'actuacions públiques, ja que als primers dies de l'any 1974 és nomenat Comisario General de Excavaciones, el màxim càrrec del país a l'àmbit de l'arqueologia, que mantindrà durant cinc anys per bé que sota la nova denominació de Director General de Excavaciones Arqueológicas. Tampoc en aquesta nova responsabilitat pública, exercida des de Madrid, li tremolarà la mà a l'hora de prendre decisions delicades i conflictives. La paralització d'actuacions urbanístiques que malmeten l'espai de l'antic circ romà a Tarragona li costa una primera experiència d'assetjament personal i domiciliari a Barcelona, del tipus després conegut com "escrache". Les decisions de conservació preventiva i de restricció de visites a les Coves d'Altamira provoquen, així mateix, protestes i resistència. Entretant han arribat a aquest món els tres primers néts.

Aquelles reaccions de protesta el preocupaven ben poc. Les paraules de mossèn Tàpies del 1936 —"m'agrada donar la cara davant dels conflictes, per greus que siguin"— guien en aquest i en molts altres assumptes els seus passos. La dedicació permanent i incondicional a la ciència seria una altra de les constants de la seva vida. La visió gens imparcial sobre la seva personalitat que té l'autor d'aquest text no podria mostrar-se ara i aquí sense incórrer en un impudor que el mateix Maluquer hauria censurat. Potser sí que podria assenyalar, des de la protecció de la distància, amb el periodista d'*El País* Francesc Arroyo la valentia que va mantenir en tots els ordres

de la vida, i amb el professor de prehistòria europea d'Oxford Christopher Hawkes (Díaz-Andreu 2007: 30), l'esperit profundament analític i alhora intuïtiu que el caracteritzaven. Tal vegada sigui oportú recordar, a més, les paraules de Blázquez (1995) quan escriu, amb tota la raó, que políticament era liberal i "como tipo humano era fabuloso". No serà pas excessiu assenyalar, en fi, que va mantenir tota la vida les mateixes idees polítiques sense cap concessió oportunista, malgrat els canvis dràstics del context general del país.

A primers de l'any 1985 va patir una embòlia, les seqüeles de la qual va aconseguir superar en gran part gràcies a una tasca de recuperació molt disciplinada i perseverant. La seva carrera acadèmica s'acaba amb la jubilació el 30 de setembre, després de quaranta-sis anys de docència universitària (1939-1985). Va rebre el nomenament de professor emèrit el 12 de gener del 1987, al mateix temps que cinc col·legues especialment estimats. Dos d'ells del temps d'estudiant —Josep Maria Font i Rius i Martí de Riquer—, un altre company de la Universitat de Salamanca —Alfons Balcells i Gorina— i dos amics personals —José Manuel Blecha Teijeiro i Rafael Santos Torroella.

* * *

Un dia dissortat del mes d'agost del 1987, els metges detecten un tumor cerebral a la filla Neus, la més propera al pare dels tres fills aleshores vius. Deu mesos d'espera, amb un diagnòstic sense esperances, destrossen la resistència familiar. Maluquer, després d'haver enterrat tres fills, perd el desig de seguir lluitant des d'aquell terrible juny del 1988. Solament l'arqueologia el treu de la tristor i del permanent capficament. A penes cent dies després, el setembre del 1988, s'acomia de l'arqueologia al jaciment de Cortes de Navarra, tan especial per a ell, i de la casa d'Artesa, i, traslladat a Barcelona, abandona discretament aquest món. Tal vegada Tortuga Verda, com l'*Haiwatha* de Longfellow, va pensar que havia complert la seva missió i que, feta la tasca, era ja arribada l'hora de partir a través dels núvols porpres, enllà del Sol Ponent i l'horitzó, cap al seu regne dels Vents del Nord-Oest, cap a la terra del Més Enllà.

Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Universitat Autònoma de Barcelona
jordi.maluquer@uab.cat

67. Carta de JMdeM al rector, 25 de febrer de 1970.

Bibliografia

- AGUSTÍ, I. (1974). *Ganas de hablar*. Planeta. Barcelona.
- ALMAGRO BASCH, M. (1952). *El covacho con pinturas rupestres de Cogul (Lérida)*. Instituto de Estudios Ilerdenses. Lleida.
- ARROYO, F. (1988). El historiador Joan Maluquer de Motes será enterrado hoy. *El País*, 30 de setembre.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1995). Tres arqueólogos españoles del siglo XX: Los profesores A. García y Bellido, A. Blanco y J. Maluquer de Motes. A: *VII Jornadas de Arte. Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. Madrid, 22-25 de noviembre de 1994*. Centro de Estudios Históricos. Madrid: 187-196.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1971). *La Universitat i Catalunya*. Edicions 62. Barcelona.
- CAMARASA, J. M. (2000). *Cent anys de passió per la natura: una història de la Institució Catalana d'Història Natural: 1899-1999*. Institució Catalana d'Història Natural. Barcelona.
- CASTELLS SERRA, J. (1975). *Martirologi de l'església d'Urgell 1936-1939*. Bisbat d'Urgell. La Seu d'Urgell.
- CIRICI, A. (1973). *El temps barrat*. Destino. Barcelona.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2007). Christopher Hawkes and the International Summer Courses of Ampurias. *Bulletin of the History of Archaeology*, 17: 19-34.
- GATELL, C. i SOLER, G. (2008). *Martí de Riquer. Viure la literatura*. La Magrana. Barcelona.
- GIMENO, M. (1988). *Revolució, guerra i repressió al Pallars, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2012). *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic de Barcelona (1939-1962)*. Publicacions i Edicions de la Universitat. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA I PERICOT, J. M. (2006). *El sueño de una generación. El cruce por el Mediterráneo de 1933*. Publicacions i Edicions de la Universitat. Barcelona.
- HAYES, C. J. H. (1946). *Misión de Guerra en España*. Ediciones y Publicaciones Españolas. Madrid.
- MALUQUER DE MOTES I NICOLAU, J. (1939). Las industrias con microburiles de la Valltorta. *Ampurias*, I: 108-113.
- MALUQUER DE MOTES I NICOLAU, J. (1954). Mi primera experiencia de excavación. *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, Va època, II: 27-30.
- MALUQUER DE MOTES I NICOLAU, J. (1972). *Proceso histórico económico de la primitiva población peninsular*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES I BERNET, J. (1981). L'explotació del bosc i el transport de la fusta (els raiers). *L'Avenç*, 34 (gener): 36-41.
- MALUQUER I SOSTRES, J. (1995). *Joan Maluquer i Viladot. Jurisconsult i polític*. Pòrtic. Barcelona.
- MALUQUER I VILADOT, J. (1874). Quatre mots per a la història de Ampurias. *La Rondalla*, I, 6: 22.
- MALUQUER I VILADOT, J. (1880). *Aborígens catalans. Ensaig històric sobre'ls primers pobladors de Catalunya*. Imp. La Renaixença. Barcelona.
- MORAGAS, A. (1984). Memòria subjectiva d'Alexandre Cirici. A: DD.AA. *Homenatge de Catalunya a Alexandre Cirici (1914-1983)*. Maig-juny 1984. Ajuntament i Universitat. Barcelona: 92-96.
- PASAMAR ALZURIA, G. i PEIRÓ MARTÍN, I. (2002). *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*. Ediciones AKAL. Madrid: 138-139.
- PÉREZ ORTEGA, M. U. (1999). *Del Guadalquivir al Tormes. Antología poética de Rafael Láinez Alcalá*. Instituto de Estudios Jienenses. Jaén.
- RAMOS RUZ, I. (2009). *Profesores, alumnos y saberes en la Universidad de Salamanca en el Rectorado de D. Antonio Tovar (1951-1956)*. Ediciones Universidad. Salamanca.
- RIEMANN, O. & GOELZER, H. (1926). *Grammaire Grecque Complète*. Armand Colin. París.
- ROCAFORT, C. (1908a). Les pintures rupestres de Cogul. *La Veu de Catalunya*, 10 d'abril: 3.
- ROCAFORT, C. (1908b). Les pintures rupestres de Cogul. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII, 156 (març): 65-75.
- ROCAFORT, C. (1908c). Les exploracions de Cogul. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII, 162 (juliol): 212-213.
- ROCAFORT, C. [1909]. *Província de Lleyda*, vol. de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per Francesc Carreras Candi. Editorial Martín. Barcelona.
- ROCAFORT, C. (1912). *Els Rayers. Transports fluvials de la fusta en les comarques lleydatanes*. Tip. L'Avenç. Barcelona.
- Universitat de Barcelona (1983). *Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*. Universitat. Barcelona.